

Sociaal en Cultureel Planbureau

BURGERPERSPECTIEVEN

BERICHT **2** > 2024

EMILY MILTENBURG, BRAM GEURKINK, JOSJE DEN RIDDER, SANDER KUNST EN TAKE SIPMA (TILBURG UNIVERSITY)

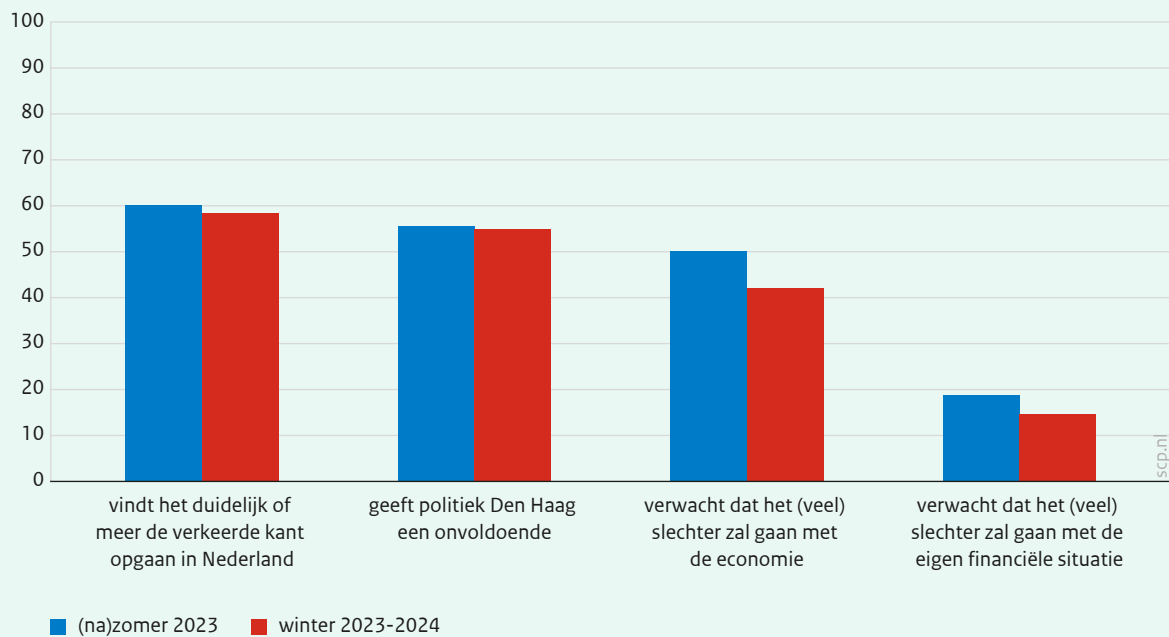
Belangrijkste bevindingen tweede bericht 2024	3
Ten geleide	6
1. Hoe gaat het met Nederland?	8
Kernpunten	8
Stemming over land en politiek blijft somber, positiever over economie en financiën	9
Zorgen over asielbeleid en -opvang	18
Zorgen over de Nederlandse politiek en bestuur	21
Zorgen over hoge kosten levensonderhoud, oordeel over het economisch klimaat positiever	26
Zorgen over het tekort aan betaalbare woningen	28
Zorgen over de manier van samenleven	28
Zorgen over klimaatverandering	30
Internationaal: oordelen over de EU in tijden van geopolitieke verandering	30
Slot: zijn intenties genoeg of moet er resultaat volgen?	34
2. Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?	36
Kernpunten	36
Het belang van responsiviteit	38
Zorgen over een politiek die niet goed luistert	39
Wie worden niet gehoord, en wie wel?	45
Verschillende oordelen over de mate waarin groepen gehoord worden	51
Slot: mensen eensgezind over dat politiek te weinig luistert, maar niet (altijd) over voor welke groepen dat geldt	58
3. Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?	60
Kernpunten	60
Inleiding: hoe kunnen politici beter luisteren?	61
Hoge verwachtingen van volksvertegenwoordigers	61
Responsief handelen bij het nemen van politieke besluiten	68
Bijlage A	83
Bijlage B	84
Verantwoording	87
Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven	87
Onderzoek voor het tweede bericht van 2024	87
Literatuur	89

Belangrijkste bevindingen tweede bericht 2024

De stemming over land en politiek nog steeds somber, maar positiever over economie

In de winter van 2023/2024 is de [stemming in het land](#) nog steeds overwegend somber, net als in de (na)zomer van 2023. De grootste groep Nederlanders (58%) vindt het (duidelijk) de verkeerde kant opgaan met het land, 55% van de Nederlanders geeft politiek Den Haag een onvoldoende. Over de economie en de eigen financiën zijn mensen minder pessimistisch dan in de (na)zomer van 2023. Immigratie, inkomen en de politiek zijn de meestgenoemde maatschappelijke problemen. Andere veelgenoemde zorgen gaan over het tekort aan betaalbare woningen en de manier van samenleven.

Ontwikkeling stemming over het land, bevolking van 18+, (na)zomer 2023-winter 2023/2024 (in procenten)

Bron: NIB juli 2023-februari 2024

Vertrouwen in de politiek blijft laag, onvrede overheerst

Het [vertrouwen in de politiek](#) kende een kleine opleving rond de verkiezingen, maar daalt daarna weer en blijft in de winter van 2023/2024 laag in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. 51% geeft een 6 of hoger voor vertrouwen in de Tweede Kamer, voor de regering is dat 49%. Net als de afgelopen twee jaar zijn Nederlanders bezorgd over wat de politiek bereikt en hoe ze dat doet. Mensen vinden dat de politiek de problemen in Nederland niet oplost of niet op de door hen gewenste manier oplost. Ook vinden ze dat de politiek niet luistert en te veel bezig is met het eigenbelang. In het voorjaar van 2024 baarden de lange formatie en het gebrek aan politieke samenwerking zorgen. Onderzoek van anderen laat zien dat het politiek vertrouwen bij de aankondiging van het kabinet-Schoof licht steeg.

Belangrijkste bevindingen

Zorgen over asielbeleid en -opvang

Zorgen over [immigratie](#) staan sinds de (na)zomer van 2022 boven in de lijst met maatschappelijke problemen. Veel mensen vinden het aantal asielzoekers in Nederland te hoog en maken zich zorgen over de opvang van vluchtelingen. In de winter van 2023/2024 vindt 67% van de mensen dat Nederland niet meer vluchtelingen zou moeten opnemen dan het nu doet (dat was 61% een jaar geleden). Dat aandeel is hoger onder kiezers van de nieuwe coalitiepartijen (PVV, VVD, NSC en BBB).

Steun voor het EU-lidmaatschap stabiel, wel verdeeldheid

Ongeveer 70% vindt in de winter van 2023/2024 dat het Nederlandse [lidmaatschap van de Europese Unie \(EU\)](#) een goede zaak is. Slechts 10% is voorstander van een zogenoemde Nexit. Toch zijn Nederlanders niet onverdeeld positief over de EU: ruim 40% stelt dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan de EU. Over verdere samenwerking en uitbreiding van de EU zijn de meningen verdeeld.

Thema: zorgen over een politiek die niet goed luistert

In een democratische rechtsstaat is het belangrijk dat politici en bestuurders responsief zijn. Dat wil zeggen dat ze weten wat er speelt in de samenleving, iets met die kennis doen en dat burgers zich gehoord voelen. In hoeverre vinden Nederlanders dat er naar ze geluisterd wordt en hoe denken ze over de mate waarin verschillende groepen gehoord worden? Hoe zouden politici volgens mensen beter kunnen luisteren?

Veel Nederlanders vinden dat de politiek onvoldoende luistert

Veel mensen vinden dat politici [beter zouden moeten luisteren](#). 43% van de Nederlanders vindt dat de politiek belangen niet goed afweegt en 57% vindt dat de politiek onvoldoende opkomt voor mensen zoals zij. Een (ruime) meerderheid van de Nederlanders vindt dat er [onvoldoende aandacht is voor de belangen](#) van mensen met lagere inkomens, mensen die buiten de Randstad wonen, jongeren, mensen met een beperking, basis- en mbo-opgeleiden en ouderen. Ook noemen mensen in toelichtingen dat de politiek te weinig rekening houdt met 'gewone mensen', 'hardwerkende Nederlanders' of 'middengroepen'. Voor rijke mensen, mensen in de Randstad en hbo- en wo-opgeleiden is er volgens velen genoeg of zelfs te veel aandacht.

Mensen die negatiever oordelen over de responsiviteit van Nederlandse politici of zich niet gehoord voelen, hebben minder vertrouwen in de politiek en zijn minder tevreden met de democratie dan mensen die wel vinden dat er voldoende geluisterd wordt. Je niet gehoord voelen gaat bij sommigen samen met gevoelens als boosheid, frustratie of machteloosheid, en bij anderen met een soort gelatenheid. Mensen die vinden dat de politiek wel luistert, zijn eerder bereid om politieke besluiten te accepteren.

Nederlanders hebben hoge verwachtingen van volksvertegenwoordigers

Veel burgers lijken te verlangen naar een aandachtige politiek die in nauw contact staat met de bevolking. De meeste Nederlanders willen dat [volksvertegenwoordigers](#) zich op de hoogte houden van wat kiezers willen (71%), opkomen voor het algemeen belang en hun gezonde verstand gebruiken (74%) en het publieke debat voeden met kennis en inzichten (75%). Als voorbeelden voor hoe politici beter kunnen luisteren, noemen mensen het land ingaan, onderzoek doen en het organiseren van (partij)bijeenkomsten en inspraak.

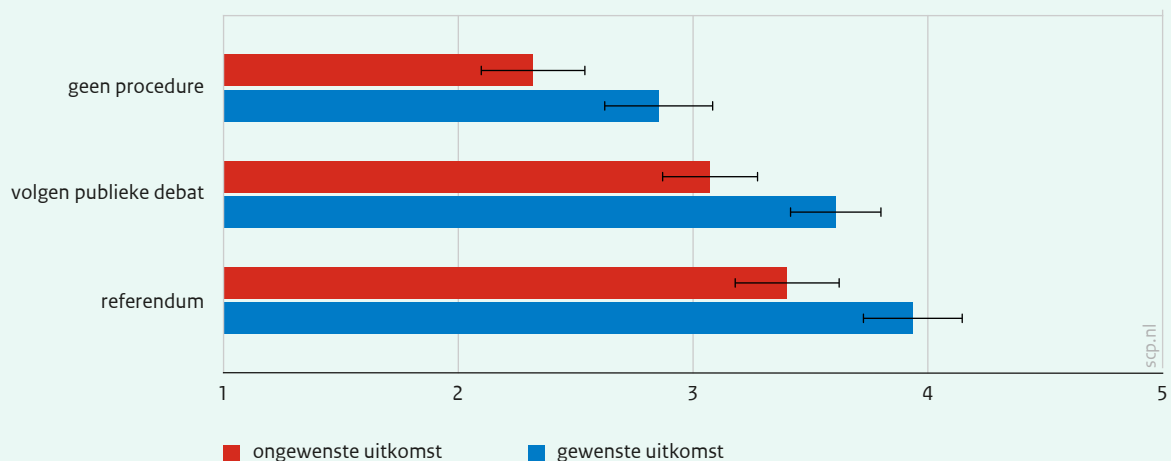
Belangrijkste bevindingen

Mensen zijn positiever over de responsiviteit als publiek debat zichtbaar is gevolgd en perspectieven zijn afgewogen, of na een referendum

Mensen vinden vaker dat er voldoende naar burgers is geluisterd bij het nemen van besluiten als volksvertegenwoordigers het publieke debat en de discussie in de media hebben gevolgd en daarbij verschillende perspectieven hebben afgewogen. Voorwaarde is wel dat politici duidelijk maken dat zij hebben geluisterd en de informatie die ze ophalen meenemen in hun uiteindelijke afweging. Ook oordelen mensen positiever over de responsiviteit als politici een referendum organiseerden om tot een besluit te komen. Het uitleggen van standpunten en het aanpassen van voorstellen draagt niet extra bij aan de waargenomen responsiviteit, al geven mensen aan dat zij deze aspecten wel waarderen.

Als het gemaakte beleid in lijn is met wat mensen belangrijk vinden, zijn ze meer tevreden over de mate waarin burgers gehoord zijn dan wanneer de uitkomst minder aansluit bij hun wensen. Maar ook als mensen niet de uitkomst krijgen die ze willen, voelen ze zich beter gehoord als ze zien dat politici het publieke debat hebben gevolgd of een referendum hebben uitgeschreven.

Waargenomen responsiviteit voor verschillende besluitvormingsprocedures naar wenselijkheid van de uitkomst, bevolking van 18+, april 2024 (in responsiviteitsoordeel)

Bron: COB-LISS april 2024

Ten geleide

Dit is het 60e bericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) sinds 2008 de Nederlandse publieke opinie volgt en duidt. In hoofdstuk 1 kijken we naar de stemming over het land tot en met de winter van 2023/2024. Welke kant gaat Nederland op volgens de mensen in Nederland? Hoe beoordelen ze de economie en de politiek? En wat zijn volgens hen de belangrijkste maatschappelijke problemen?

Een veelgehoorde klacht over politiek Den Haag is dat politici onvoldoende naar mensen luisteren en tot besluiten komen die niet aansluiten bij de wensen van burgers. In dit bericht gaan we dieper in op deze zorgen over de responsiviteit van de politiek. In hoofdstuk 2 onderzoeken we naar wie er volgens burgers niet geluisterd wordt, naar wie meer geluisterd zou moeten worden en waarom. In hoofdstuk 3 bekijken we hoe politici dat volgens burgers moeten doen. Wat kunnen politici beter doen om op de hoogte te blijven van wat burgers vinden? Ook onderzoeken we het belang van verschillende vormen van responsief handelen bij het nemen van besluiten om te zorgen dat mensen zich gehoord voelen.

Met het Continu Onderzoek Burgerperspectieven proberen we inzicht te geven in wat mensen denken en vinden van bepaalde onderwerpen. Het gaat om opvattingen en percepties van burgers. Als onderzoekers doen we geen uitspraken over het waarheidsgehalte van deze percepties. We rapporteren over subjectieve antwoorden op enquêtevragen, over open antwoorden en over focusgroepen om beter te begrijpen wat mensen vinden en waarom. Onderzoek naar ontwikkelingen van objectieve scores en omstandigheden in Nederland vallen buiten het domein van dit onderzoek.

Veldwerk in winter 2023/2024 en voorjaar 2024

Het COB is een combinatie van kwantitatief en kwalitatief opinieonderzoek. Voor het COB maken we gebruik van de SCP-brede enquête Nederland in Beeld (NIB), waarin we met gesloten en enkele open vragen de publieke opinie het hele jaar volgen. De kwantitatieve gegevens waarop met name hoofdstuk 1 is gebaseerd, zijn verzameld tussen november 2023 en februari 2024. Als aanvulling op dit onderzoek hebben we in april 2024 in het LISS-panel een korte vragenlijst afgenomen. Hierin zit een surveyexperiment voor hoofdstuk 3 waarmee we voor enkele manieren van responsief handelen door politici onderzoeken in hoeverre deze acties bepalend zijn voor de mate waarin burgers zich gehoord voelen. Ook bevat de LISS-vragenlijst open vragen over politiek vertrouwen, ervaren en waargenomen responsiviteit en vertegenwoordiging. Daarnaast maken we voor hoofdstuk 2 gebruik van onderzoek in het LISS-panel naar gepercipieerde vertegenwoordiging, dat in 2023 is uitgevoerd door de Tilburg University, Radboud Universiteit Nijmegen en het SCP. Voor dit hoofdstuk werken we samen met Take Sipma, postdoctoraal onderzoeker verbonden aan Tilburg University. Eind april 2024 zijn er vier focusgroepen gehouden (twee in Amsterdam en twee in Arnhem) om met mensen te praten over de mate waarin de politiek opkomt voor verschillende belangen in de samenleving, wat daar goed gaat en wat er beter kan (zie verder de [Verantwoording](#)).

Ten geleide

In de periode november 2023 tot februari 2024 vonden enkele nieuwsontwikkelingen plaats. In de eerste fase van de NIB-veldwerkperiode waren er Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2023. De PVV werd de grootste partij. De maanden erna was er een lang informatieproces tussen de partijen PVV, VVD, NSC en BBB met meerdere verkenneren en informateurs. De gegevens van zowel NIB, LISS als de focusgroepen werden verzameld voordat er een hoofdlijnenakkoord was op 16 mei 2024. Internationaal duurde de oorlogen in Oekraïne (sinds februari 2022) en Gaza (sinds oktober 2023) voort, waar zeker de laatstgenoemde oorlog zorgt voor onrust en spanningen in de samenleving, het meest zichtbaar in demonstraties en studentenprotesten (sinds het voorjaar van 2024).

In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang te zeggen dat die percentages schattingen zijn op basis van representatief steekproefonderzoek onder 2591 (NIB) en 1365 (LISS) Nederlanders en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Naast de beschrijving en duiding van uitkomsten van enquêtes en focusgroepen laten we respondenten ook zelf aan het woord. Als we open antwoorden uit de enquête citeren, geven we bij elk citaat informatie over het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Als we deelnemers uit de focusgroepen aan het woord laten, dan vermelden we uit welke focusgroep het citaat afkomstig is.

01

Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

In de winter van 2023/2024 is de publieke stemming overwegend somber. 58% van de Nederlanders vindt het de verkeerde kant opgaan met ons land, 55% geeft politiek Den Haag een onvoldoende. Dat is vergelijkbaar met de (na)zomer van 2023. Deze onvrede is groot in vergelijking met de afgelopen vijftien jaar. De economische stemming is verbeterd in vergelijking met de (na)zomer van 2023. De meestgenoemde maatschappelijke problemen zijn immigratie, politiek, inkomen, wonen en de manier van samenleven.

Ondanks een korte opleving rond de verkiezingen, is het politiek vertrouwen nog steeds laag. 51% van de Nederlanders geeft een 6 of hoger voor vertrouwen in de Tweede Kamer, voor de regering is dat 49%. Mensen vinden dat de politiek de problemen in Nederland niet oplost of niet aanpakt op de door hen gewenste manier. Ook vinden ze dat de politiek niet luistert en te veel bezig is met het eigenbelang.

De steun voor het opvangen van meer vluchtelingen neemt af. 67% van de Nederlanders vindt in de winter van 2023/2024 dat Nederland niet méér vluchtelingen zou moeten opnemen dan het nu doet. Dat was een jaar geleden 61%.

De publieke opinie over de Europese Unie in Nederland is het afgelopen jaar niet wezenlijk veranderd. In de winter van 2023/2024 steunt 70% het Nederlands lidmaatschap van de EU. De steun voor het uittreden van Nederland uit de EU (Nexit) blijft laag (10%). Tegelijkertijd is er blijvende verdeeldheid over meer samenwerking binnen en verdere uitbreiding van de EU. Het beeld dat burgers hebben van de EU is sinds 2019 grotendeels stabiel gebleven.

Hoe gaat het met Nederland?

In dit hoofdstuk kijken we hoe mensen vinden dat het gaat met Nederland, waarover ze zich zorgen maken en hoe ze aankijken tegen maatschappelijke en politieke kwesties. Eerst geven we hieronder een beknopt overzicht van de stemming over het land, de politiek, de economie en het eigen leven. We behandelen wat mensen de sterke punten van Nederland vinden en de meestgenoemde belangrijkste maatschappelijke problemen. Voor het probleembesef bespreken we de ontwikkeling over tijd, de dynamiek rond de verkiezingen en staan we kort stil bij partijpolitieke verschillen. In het vervolg van dit hoofdstuk gaan we dieper in op de belangrijkste onderwerpen in de publieke opinie in de winter van 2023/2024 en kijken we achtereenvolgens naar opvattingen over immigratie, politiek, economie en inkomen, wonen, samenleven en klimaat. Daarnaast besteden we aandacht aan de ontwikkeling in politiek vertrouwen rond de verkiezingen in november 2023 en het institutioneel en sociaal vertrouwen.

We sluiten af met opvattingen en oordelen over de EU. In juni 2024 waren er verkiezingen voor het Europees Parlement. Sinds de vorige Europese verkiezingen in 2019 is er veel veranderd in de wereld en Europa, zoals de coronacrisis en de oorlog tussen Rusland en Oekraïne. We bekijken of deze (geopolitieke) ontwikkelingen zorgen voor een andere blik op de EU.

Stemming over land en politiek blijft somber, positiever over economie en financiën

In de periode rond de Tweede Kamerverkiezingen van november 2023 is de stemming in het land nog steeds overwegend somber. In de winter van 2023/2024 vindt de grootste groep Nederlanders (58%) het (duidelijk) de verkeerde kant opgaan met het land. Dat is nagenoeg gelijk aan de (na)zomer van 2023, toen dat 60% was. Hoewel het aandeel dat het de verkeerde kant op vindt gaan vrijwel altijd groter is dan het aandeel dat het de goede kant vindt opgaan, zijn meer mensen de laatste jaren pessimistisch in vergelijking met de periode vóór 2021.¹

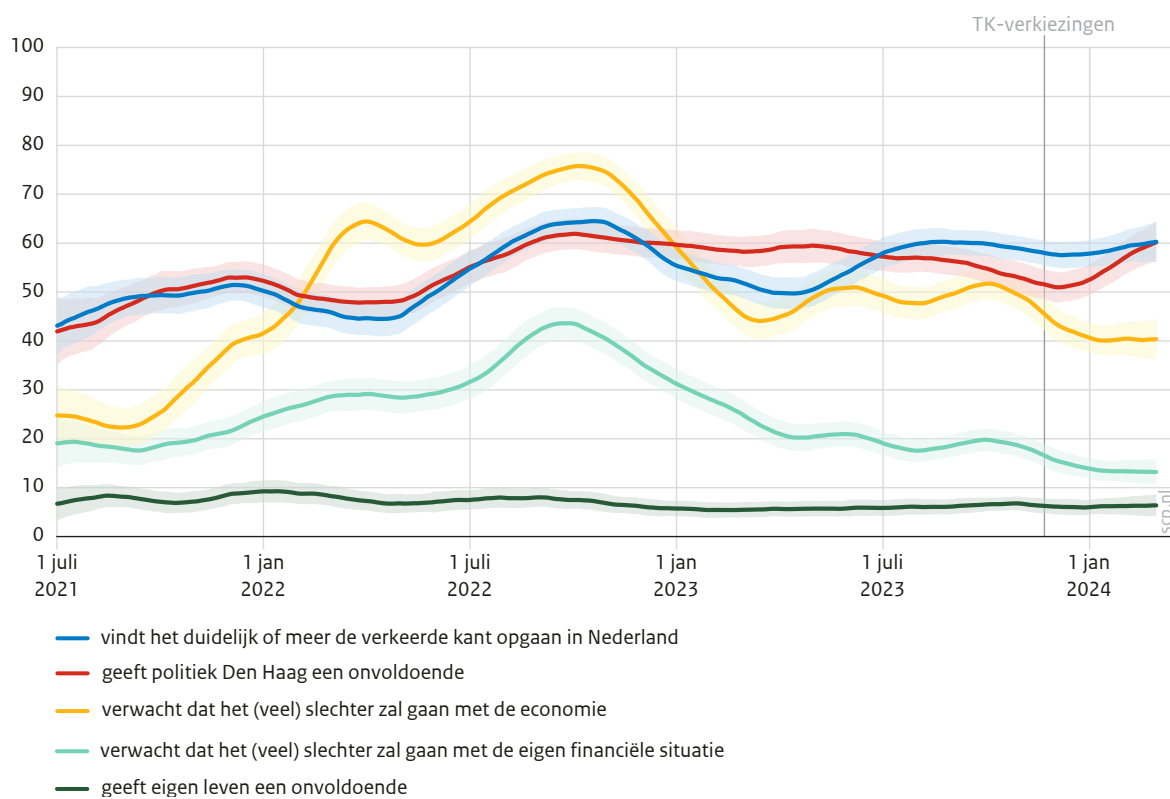
55% van de Nederlanders geeft politiek Den Haag een onvoldoende, eenzelfde aandeel als in de (na)zomer van 2023 (zie ook zie COB 2024|1). Deze politieke onvrede was rond de verkiezingen tijdelijk iets lager (zie figuur 1.1). Verderop gaan we nader in op de ontwikkelingen in politiek vertrouwen in verkiezingstijd. De tevredenheid met het eigen leven blijft stabiel en hoog in vergelijking met de oordelen over de samenleving en de politiek. Veel meer mensen geven het eigen leven een voldoende (94%) dan een onvoldoende (6%).

Over de economie en de eigen financiën zijn mensen in de winter van 2023/2024 minder pessimistisch dan eerder in 2023: 42% verwacht dat het slechter gaat met de economie en 14% verwacht een verslechtering van de eigen financiële situatie (dat was resp. 50% en 19% in de (na)zomer van 2023). Daarmee is de economische stemming weer op het niveau van ruim twee jaar geleden in de winter 2021/2022, voordat de oorlog in Oekraïne begon. Die oorlog en de gevolgen daarvan, zoals de forse stijging van de energieprijzen en daarmee hogere inflatie, zorgden toen voor een toename van het economisch pessimisme (zie COB 2022|2: 15).

¹ Door een verandering in de antwoordcategorieën in 2021 bij de vraag over de richting van het land kunnen we onze eigen COB-cijfers niet over tijd vergelijken met de periode vóór 2021. Met gegevens van de Eurobarometer kunnen we deze vergelijking wel maken (zie COB 2023|3, p. 21 voor meer uitleg en COB 2022|1, p. 62-63 voor een toelichting op de wijziging in de vraagstelling).

Hoe gaat het met Nederland?

Figuur 1.1 Ontwikkeling stemming over het land,^a tevredenheid over de politiek in Den Haag,^b verwachtingen over de economie en de eigen financiële situatie,^c en tevredenheid over het eigen leven,^d bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2023/2024 (in procenten)^{e, f}

a Vermeld is het aandeel dat aangeeft dat het iets meer de verkeerde dan de goede kant opgaat of vindt dat het duidelijk de verkeerde kant opgaat op de vraag 'Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?' op een schaal die loopt van 1 (duidelijk de verkeerde kant op) tot 5 (duidelijk de goede kant op).

b Weergegeven is het aandeel dat een score 1-5 geeft op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met de politiek in Den Haag?'. De antwoordoptie 'geen antwoord' is hier buiten beschouwing gelaten.

c Vermeld is het aandeel dat aangeeft te verwachten dat het slechter of veel slechter gaat met de Nederlandse economie / de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden (ten opzichte van het aandeel dat verwacht dat het veel beter, beter of hetzelfde wordt). De antwoordopties 'ik weet het niet' en 'geen antwoord' zijn hier buiten beschouwing gelaten.

d Weergegeven is het aandeel dat een score 1-5 geeft op een schaal van 1 (zeer ontevreden) tot 10 (zeer tevreden) in antwoord op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met het leven dat u nu leidt'. De antwoordoptie 'geen antwoord' is hier buiten beschouwing gelaten.

e De percentages in dit figuur zijn berekend op basis van een gewogen voortschrijdend gemiddelde. Zie de [Verantwoording](#) achterin voor een toelichting op deze berekening. De lichtgekleurde gebieden rondom de lijnen geven de onzekerheidsmarge weer (99%).

f De verticale lijn is getrokken op de dag van de verkiezingen, 22 november 2023.

Bron: NIB juli 2021-februari 2024

Hoe gaat het met Nederland?

Sterke kanten van Nederland: de economie, gezondheidszorg en manier van samenleven

We vragen mensen in onze enquête om in hun eigen woorden op te schrijven wat ze de sterke punten van Nederland vinden. 74% noemt dan één of meer sterke punten (ter vergelijking 92% noemt problemen). De drie meestgenoemde dingen waarop men trots is, zijn vergelijkbaar met eerdere metingen: de economie, de gezondheidszorg en de manier van samenleven (zie tabel 1.1). Er is veel welvaart in Nederland en zeker in vergelijking met andere landen hebben we het goed, zo vindt men. De zorg is daarnaast goed georganiseerd en mensen staan voor elkaar klaar als het moet.

We zullen hieronder zien dat de categorieën 'inkomen en economie' en 'samenleven' ook bovenin de lijst met belangrijke problemen staan. Zo geven mensen enerzijds aan dat Nederland een hoog welvaartsniveau kent, maar hebben ze anderzijds ook vaak zorgen over armoede en de kloof tussen arm en rijk in ons land. Binnen het thema samenleven zien mensen positieve punten in de directe leefomgeving, zoals buurtinitiatieven en onderlinge hulpvaardigheid. Tegelijkertijd heeft men ook zorgen over polarisatie en verharding in de bredere samenleving (zie ook COB 2023|2).

Tabel 1.1 Sterke punten van Nederland, bevolking van 18+, winter 2023/2024 (in procenten)^a

inkomen en economie	24
gezondheids- en ouderenzorg	21
samenleven	19
wonen en verkeer	18
vrijheden	15
onderwijs en cultuur	14
politiek en bestuur	14
sociaal stelsel	14
criminaliteit en veiligheid	10
milieu en klimaat	9
werkgelegenheid	7
immigratie en integratie	4
Nederland internationaal	4
Nederland(s)	3
overig	3

a Vraagstelling: 'Wat gaat er volgens u op dit moment goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Weergegeven is het aandeel respondenten dat spontaan één of meer sterke punten noemt in de betreffende categorie. Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in de winter van 2023/2024. Omdat mensen meer dan één sterk punt mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde positieve punten op tot meer dan 100%.

Bron: NIB november 2023-februari 2024

Hoe gaat het met Nederland?

Belangrijkste problemen: immigratie, politiek, inkomen, wonen en manier van samenleven

In de winter van 2023/2024 worden immigratie en integratie, de politiek en inkomen en economie, het vaakst genoemd als maatschappelijk probleem. Andere veelgenoemde zorgen die terugkomen, gaan over wonen en de manier van samenleven.

Tabel 1.2 De belangrijkste maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, winter 2022/2023-winter 2023/2024 (in procenten)^{a, b, c}

	winter 2022- 2023	voorjaar 2023	(na)zomer 2023	winter 2023- 2024
immigratie en integratie	30	31	34	37
immigratie en integratie	27	28	32	34
racisme en etnische discriminatie	3	3	3	3
politiek en bestuur	33	36	38	36
politiek, regering, Den Haag, overheid + overig	31	33	34	33
regels, regeldruk	3	4	5	5
protest, demonstraties	1	1	1	1
democratie en bestuurlijke inrichting	0	0	0	0
inkomen, welvaart, economie en industrie	38	34	42	36
inkomen, armoede, inkomensverschillen	28	26	31	26
belasting en bezuinigingen	5	4	6	6
industrie, ondernemingen en landbouw	5	4	5	5
overig (inkomen, welvaart, economie en industrie)	3	2	2	2
economie	3	2	3	2
verkeer en fysieke leefomgeving	25	28	32	36
wonen en woningmarkt	22	23	27	31
verkeer en vervoer + overig	6	6	8	8
manier van samenleven, normen en waarden	30	28	30	31
samen/saamhorigheid (of gebrek daaraan: tegenstellingen, verdeeldheid)	8	8	8	10
mentaliteit en normen en waarden	12	9	12	10
(gebrek aan) respect, verharding, verhuftering	8	8	8	8
(on)verdraagzaamheid en intolerantie	6	6	6	6
egoïsme en ik-cultuur	4	3	4	5
overig (manier van samenleven)	1	1	0	1
klimaat en milieu	25	28	27	22
expliciet klimaat(verandering), duurzaam	15	17	18	13
milieu en natuur	6	5	6	6
energie	7	9	6	4
overig (klimaat en milieu)	1	1	1	1
gezondheids- en ouderenzorg	16	16	20	20
zorg, niet corona	13	14	19	20
corona	3	2	1	0
criminaliteit en veiligheid	11	11	16	13
criminaliteit en veiligheid	10	9	14	11
(strenger) straffen	2	3	3	3

Hoe gaat het met Nederland?

	winter 2022- 2023	voorjaar 2023	(na)zomer 2023	winter 2023- 2024
overig (criminaliteit en veiligheid)	0	0	0	0
onderwijs, onderzoek, kunst en cultuur	8	7	9	9
overig	6	6	6	7
internationaal	4	4	4	5
verzorgingsstaat	4	5	6	4
werk	4	3	2	3
typisch Nederlands	3	1	2	3
vrijheden	2	1	1	1

a Vraagstelling: 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat spontaan één of meer problemen noemt in de betreffende (sub)categorie. Omdat mensen meer dan één maatschappelijk probleem mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%. Hoofdcategorieën zijn weergegeven in blauw. In wit staan de subcategorieën die daarbij horen. Omdat mensen maximaal vijf problemen mogen noemen, die bovendien tot dezelfde hoofdcategorie kunnen behoren, kan het voorkomen dat het totaal van de percentages in de subcategorieën hoger is dan dat van de hoofdcategorie. De categorieën zijn gerangschikt naar de grootte van het aandeel in de winter van 2023/2024. Vetgedrukte percentages in de laatste kolom wijken significant ($p < 0,01$) af van de voorlaatste meting, die van (na)zomer 2023.

b In de winter van 2023/2024 noemt 92% van de respondenten één of meer problemen. Mensen die de vraag invullen, noemen gemiddeld 3,45 problemen.

c Weergegeven zijn de vier meest recente metingen van Nederland in Beeld.

Bron: NIB november 2022-februari 2024

Figuur 1.2 geeft een gedetailleerder beeld van de ontwikkelingen over tijd van de zes meestgenoemde maatschappelijke problemen. Zo zien we dat na de val van het kabinet in juli 2023 mensen de politiek iets minder vaak als maatschappelijk probleem noemen. Sinds de verkiezingen in november 2023 wordt de politiek weer vaker als probleem genoemd. De politiek als probleem schommelt sinds 2021 enigszins, maar staat de laatste jaren altijd in de top van het nationale probleembesef. Dit is niet uniek aan deze tijd. Ook eerder behoorden zorgen over de politiek tot de meestgenoemde maatschappelijke problemen, afgewisseld met perioden waar andere problemen dominant waren (voor een overzicht van 2008-2023 zie COB 2024|1: 22).

Zorgen over immigratie staan sinds de (na)zomer van 2022 boven in de lijst met maatschappelijke problemen. Sinds die tijd is er veel aandacht voor de opvangcrisis van asielzoekers in Nederland in gemeenten en in Ter Apel specifiek (zie COB 2023|1). Deze zorgen namen na die zomer iets af, maar worden sinds de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 weer vaker genoemd. Dat deze zorgen zo hoog in het nationale probleembesef staan, is niet voor het eerst. Terwijl het in de periode 2011-2013 nog buiten de top vijf viel, steeg het de jaren daarna. In 2015 en 2016, toen er mede als gevolg van de oorlog in Syrië veel vluchtelingen naar Europa kwamen, zagen burgers immigratie als het belangrijkste maatschappelijk probleem in Nederland van dat moment (toen noemde 60% het spontaan als maatschappelijk probleem, zie o.a. COB 2016|2). Tijdens de coronacrisis werd het thema tijdelijk weer minder vaak spontaan als probleem genoemd.

Hoe gaat het met Nederland?

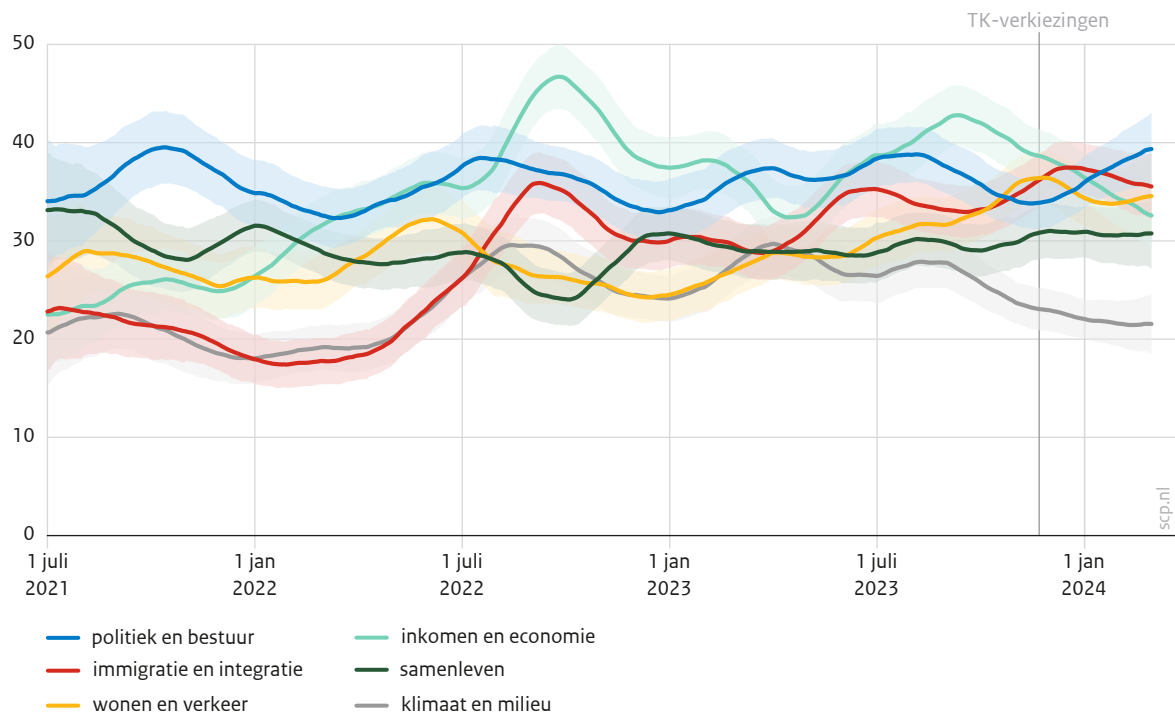
Inkomen en economie zien we minder vaak als maatschappelijk probleem in vergelijking met de (na) zomer van 2023. Dat is in lijn met de positievere economische stemming zoals hierboven beschreven. De stijging van wonen als vaak genoemd maatschappelijk probleem zet door (zie ook tabel 1.2). Wonen zien we al enkele jaren langzaam stijgen in het probleembesef, al verdween het tijdens de coronacrisis weer tijdelijk naar de achtergrond. Sinds 2022 behoort het tot de meestgenoemde maatschappelijke problemen (zie COB 2023|1: 24).

Zoals altijd staan zorgen over samenleven hoog in de lijst met genoemde problemen, zonder noemenswaardige veranderingen rond de verkiezingen. Figuur 1.2 toont dat mensen klimaat en milieu sinds de (na)zomer van 2023 minder vaak als maatschappelijk probleem noemen. Deze zorgen schommelen over tijd. In 2019 zagen we een stijging van klimaat en milieu in het nationaal probleembesef, met name door de stikstofcrisis (zie COB 2019|4). Van 2020 tot medio 2022 werd dat aandeel kleiner, waarschijnlijk omdat zorgen over corona toen het probleembesef domineerden. Met name na de introductie van het 'stikstofkaartje' in de zomer van 2022 van Van der Wal (minister voor Natuur en Stikstof in het kabinet-Rutte IV) zagen we weer een aanzienlijke stijging in zorgen over klimaat en milieu (zie COB 2023|1).²

² In deze stikstofkaart stond per gebied aangegeven hoeveel stikstofreductie er moet zijn, met name in en rond Natura2000-gebieden.

Hoe gaat het met Nederland?

Figuur 1.2 De meestgenoemde maatschappelijke problemen door burgers,^a bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2023/2024 (in procenten)^{b, c}

a Vraagstelling: ‘Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over? Of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?’ Het gaat om open antwoorden die zijn gecodeerd. Weergegeven is het aandeel respondenten dat één of meer problemen noemt in de betreffende categorie. Omdat mensen meer dan één maatschappelijk probleem mogen noemen, telt het totaal aantal genoemde problemen op tot meer dan 100%.

b De percentages in dit figuur zijn berekend op basis van een gewogen voortschrijdend gemiddelde. Zie de [Verantwoording](#) achterin voor een toelichting op deze berekening. De lichtgekleurde gebieden rondom de lijnen geven de onzekerheidsmarge weer (99%).

c De verticale lijn is getrokken op de dag van de Tweede Kamerverkiezingen, 22 november 2023.

Bron: NIB juli 2021-februari 2024

Verschillen tussen groepen in zorgen over immigratie, manier van samenleven en klimaat

We zien verschillen tussen groepen in hoe vaak de vijf meestgenoemde maatschappelijke problemen genoemd worden (zie tabel 1.3). De oudste leeftijdsgroep (vanaf 55 jaar) en mensen met een basisschool- of vmbo-diploma noemen vaker immigratie als voornaamste probleem. Daarentegen noemen hbo/wo-geschoolden vaker dan andere opleidingsgroepen politiek en bestuur, de manier van samenleven en klimaat en milieu als belangrijkste maatschappelijk probleem.

Als we kijken naar de verschillende kiezersgroepen in de winter van 2023/2024, is er overeenstemming over zorgen in inkomen, politiek en samenleven, maar is er ook een aantal belangrijke verschillen. Voor aanhangers van PVV is immigratie overduidelijk de grootste maatschappelijke zorg. Samenleven en klimaat wordt door deze kiezersgroep veel minder vaak genoemd. Zowel 'trouwe' PVV-stemmers als kiezers die tussen de Tweede Kamerverkiezing van 2021 en 2023 naar de PVV zijn overgestapt, zijn substantieel bezorgder over het thema immigratie (Lubbers et al. 2023) dan andere kiezers. Bij aanhangers van GroenLinks-PvdA en D66 is dat juist andersom; zij noemen immigratie minder vaak als probleem dan andere kiezers, maar noemen de manier van samenleven en klimaat veel vaker dan andere kiezersgroepen.

Tabel 1.3 Meestgenoemde zorgen naar achtergronden, bevolking van 18+, winter 2023/2024 (in procenten)^{a, b, c}

	immigratie en integratie	politiek en bestuur	inkomen, welvaart, economie en industrie	verkeer en fysieke leefomgeving	manier van samenleven, normen en waarden	klimaat en milieu	noemt één of meer problemen
allen	37	36	36	36	31	22	92
man	37	39	35	36	30	24	91
vrouw	36	33	36	35	32	20	92
18-34 jaar	30	29	37	38	26	19	88
35-54 jaar	36	39	43	33	32	22	93
≥ 55 jaar	41	39	29	36	33	23	93
basisonderwijs, vmbo	42	26	30	35	21	13	88
havo/vwo, mbo	39	35	38	36	26	19	91
hbo/wo	31	43	36	36	40	29	95
stemintentie: ^d PVV	61	32	42	39	14	13	95
GroenLinks-PvdA	29	41	37	38	49	38	94
VVD	44	38	27	31	33	19	93
NSC/BBB	39	43	39	41	27	27	95
D66	29	43	27	36	50	36	96
CDA/CU	32	40	32	38	48	27	97
SP/PvdD	31	37	40	33	36	33	95
niet-stemmen	32	26	35	34	13	7	83

a Weergegeven is het aandeel dat één of meer zorgen noemt in de betreffende hoofdcategorie (zie ook tabel 1.2).

b Vetgedrukte percentages wijken statistisch significant ($p < 0,01$) af van de andere groep(en) binnen de genoemde hoofdcategorie.

c Wanneer we rekening houden met het aantal problemen dat mensen noemen en elke respondent even zwaar mee laten tellen (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen), dan zien we voor winter 2023/2024 dezelfde vijf meestgenoemde belangrijkste problemen, maar in een andere volgorde. Politiek en bestuur is dan het belangrijkste probleem, gevolgd door immigratie en manier van samenleven. Inkomen en economie en verkeer en fysieke leefomgeving vullen deze problemen verder aan tot een top vijf (niet in tabel).

d De stemintenties zijn soms samengevoegd vanwege een te klein aantal waarnemingen.

Bron: NIB november 2023-februari 2024

In het vervolg van dit hoofdstuk gaan we dieper in op de meestgenoemde maatschappelijke problemen. We kijken achtereenvolgens naar opvattingen over immigratie, economie en inkomen, politiek, wonen, samenleven en klimaat.

Zorgen over asielbeleid en -opvang

De meestgenoemde maatschappelijke zorgen in de winter van 2023/2024 vallen in de categorie immigratie en integratie. Deze zorgen over immigratie en integratie vormen al vijftien jaar (en langer) een constante in de Nederlandse publieke opinie. Het aantal mensen dat deze zorg noemt, schommelt echter wel. Dat aantal was hoog in 2016, daalde tijdens de coronapandemie (zie ook Muis en Reeskens 2022) en sinds de (na) zomer van 2022 staat dit probleem weer hoog in de lijst van door burgers genoemde maatschappelijke problemen (zie ook tabel 1.2 en figuur 1.2).

De Tweede Kamerverkiezingen van 2023 draaiden ook voor een groot gedeelte om de beperking van immigratie. Bijna alle politieke partijen pleitten in hun verkiezingsprogramma voor ‘grip’ op migratie (De Bakker et al. 2023). Hoewel immigratie verschillende vormen omvat (arbeid, studie, asiel en gezinshereniging), richten de zorgen van burgers zich voornamelijk op asielmigratie (zie ook COB 2023|3). De instroom van asielzoekers is te hoog, stelt men, en dit gaat ten koste van de ‘eigen mensen’. Hierbij hebben mensen ook het beeld dat veelal ‘gelukzoekers’ naar Nederland komen, waarvan veel mensen vinden dat die moeten worden teruggestuurd naar het land van herkomst.

Het idee dat immigranten een culturele of sociaaleconomische bedreiging vormen voor de ‘eigen’ bevolking wordt in de wetenschappelijke literatuur nativisme genoemd (Duyvendak en Kesic 2022). Dit idee zien we ook duidelijk terugkomen in de toelichtingen die mensen geven. Ze vinden dat de overheid meer solidariteit toont met asielzoekers dan met de ‘eigen’ bevolking, die soms ook moeilijk rond kan komen of al jaren op de wachtlijst staat voor een huurwoning (vgl. Hochschild 2016). Hierbij koppelen mensen immigratie vaak aan het tekort aan beschikbare woningen (zie ook COB 2023|1; Coenders en Dagevos 2024):

‘De vluchtelingen krijgen een huis. Ik kan als Nederlander geen huis krijgen en sommige vluchtelingen wel!’ (man, 42 jaar, mbo, iets meer de verkeerde dan de goede kant op)

‘Te veel asielzoekers en vluchtelingen. Er zou een snellere en betere schifting moeten komen: geen oorlog in eigen land betekent gelijk terugsturen. Dus waarschijnlijk moet daar een andere wet voor gemaakt worden. Geen geld meer naar het buitenland, eerst in Nederland zaken verbeteren, zoals zorg en woningtekort voor onze eigen jongvolwassenen.’ (man, 61 jaar, alleen basisschool, iets meer de verkeerde dan de goede kant op)

‘Wij als Nederlander moeten van alles veranderen en zij krijgen in alles hun zin. Onze tradities worden gezien als discriminatie, terwijl wij naar mijn gevoel alles moeten laten. Wij moeten hard werken om geld te verdienen, vluchtelingen krijgen alles gedaan en krijgen alles van gemeente of regering gedaan. Er zijn zeker ook goede buitenlanders, maar dit wordt momenteel overschaduwed door de negatieve en verkeerde mensen. Mag meer aandacht zijn voor de eigen mensen.’ (man, 59 jaar, lbo, iets meer de verkeerde dan goede kant op)

In mindere mate zijn anderen juist bezorgd over de slechte kwaliteit van de opvang die aan asielzoekers wordt geboden of de haat en onverdraagzaamheid richting vluchtelingen en immigranten.

Hoe gaat het met Nederland?

‘Hoe we omgaan met immigratie is gênant, lage kwaliteit opvang, bijvoorbeeld Ter Apel.’
(man, 58 jaar, mavo)

‘Ik schaam me ervoor dat we onze eigen problemen afwentelen op asielzoekers.’
(vrouw, 56 jaar, wo)

Steun voor het opvangen van meer vluchtelingen neemt af

67% van de Nederlanders vindt in de winter van 2023/2024 dat Nederland niet meer vluchtelingen zou moeten opnemen dan het nu doet (zie tabel 1.4). Dat aandeel is hoger dan een jaar geleden (61% in winter 2022/2023). Daarentegen vindt 10% dat Nederland wel meer vluchtelingen op moet nemen (een jaar geleden was dat 11%). Er leeft dan ook onder brede lagen van de Nederlandse bevolking de wens om het aantal asielzoekers te verminderen, waarbij het snel terugsturen van personen naar landen die door beleid als veilig zijn aangemerkt op veel steun kan rekenen (Coenders en Dagevos 2024).

Al sinds 2004 is een meerderheid van de Nederlanders tegen het opvangen van meer vluchtelingen (zie ook COB 2019|1). In 2016, nadat Nederland de jaren daarvoor veel Syrische vluchtelingen ontving, gingen we dieper in op de publieke opinie over vluchtelingen. Toen was ruim de helft het oneens met de stelling dat Nederland meer vluchtelingen moet opnemen. Tegelijkertijd gaf toen bijna twee derde (63%) van de Nederlanders aan dat we wel de morele plicht hebben om mensen op te vangen die vluchten voor oorlog en vervolging (15% was het hier niet mee eens). Ook zagen we toen veel verdeeldheid, twijfel en begrip voor zowel mensen die voor als die tegen de komst van (meer) vluchtelingen zijn. Zo vinden veel mensen het een morele plicht om mensen toe te laten, maar hebben zij tegelijkertijd ook zorgen over bijvoorbeeld de opvang van vluchtelingen (COB 2016|2: 51). Hierbij is belangrijk te benadrukken dat mensen een onderscheid maken tussen mensen die ‘vrijwillig’ (‘economische vluchtelingen’) en ‘onvrijwillig’ migreren (‘echte vluchtelingen’) (De Coninck et al. 2022). Voor de tweede groep is men in hogere mate bereid solidariteit te tonen: bijna 60% stelt dat Nederland mensen die vluchten voor oorlog of geweld altijd op moet vangen (Coenders en Dagevos 2024). Voor een deel van de samenleving zijn de zorgen echter nu zo groot, dat een derde het ermee eens is om de Nederlandse grenzen te sluiten, ook al gaat dit in tegen internationale wetten en verdragen (Coenders en Dagevos 2024).

Tabel 1.4 toont ook hoe groepen verschillen in hun oordeel over het opnemen van vluchtelingen. De grootste verschillen zien we naar partijvoorkeur. Kiezers van voornamelijk de nieuwe coalitiepartijen (PVV, VVD, NSC en BBB) zijn in grotere mate van mening dat Nederland niet meer asielzoekers moet opvangen dan het nu al doet. De achterban van progressieve partijen, voornamelijk GroenLinks-PvdA, is meer intern verdeeld over deze vraag. Alhoewel 32% van de kiezers van GroenLinks-PvdA tegen het opvangen van meer vluchtelingen is, is 25% juist voor en 41% is neutraal.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.4 Oneens met de stelling ‘Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet’, bevolking van 18+, winter 2021/2022, winter 2022/2023 en winter 2023/2024 (in procenten)^{a, b}

	winter 2021-2022	winter 2022-2023	winter 2023-2024
allen	53	61	67
man	59	61	68
vrouw	48	60	66
18-34 jaar	52	54	62
35-54 jaar	52	59	68
≥ 55 jaar	56	66	71
basisonderwijs, vmbo	65	75	79
havo/vwo, mbo	59	64	73
hbo, wo	41	49	56
stemintentie: ^c			
PVV	94	89	96
GroenLinks-PvdA	23	35	32
VVD	73	72	81
NSC	.d	.d	81
D66	24	34	43
CDA/CU	43	52	60
SP/PvdD	48	52	51
BBB	.e	91	92
niet-stemmen	67	75	77

a Aandeel dat het (helemaal) oneens is met de stelling ‘Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet’.

Andere antwoordopties waren (helemaal) eens, niet eens, niet oneens en geen antwoord.

b Vetgedrukte percentages geven aan dat de betreffende groep significant ($p < 0,01$) afwijkt van de andere groep(en).

c De stemintenties zijn soms samengevoegd vanwege een te klein aantal waarnemingen.

d NSC is pas opgericht in de zomer van 2023.

e Er waren te weinig observaties (< 50) in de winter van 2021/2022 om betrouwbare informatie te kunnen presenteren.

Bron: NIB november 2021-februari 2022, november 2022-februari 2023, november 2023-februari 2024

Opvattingen over immigratie over langere termijn stabiel

We leggen in de enquête ook twee stellingen voor over de aanwezigheid van immigranten en verschillende culturen in Nederland (zie tabel 1.5). In de winter van 2023/2024 is 41% van mening dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen. Dit percentage is op de korte termijn stabiel, maar in vergelijking met de winter van 2022/2023 wel gestegen (toen 33%). Hiertegenover staat dat 35% het in de winter van 2023/2024 met deze stelling oneens is. De stemming over de aanwezigheid van migranten is dus negatiever geworden, wat we hierboven ook al specifiek zagen voor het opvangen van meer vluchtelingen. 53% is het eens met de stelling dat de aanwezigheid van verschillende culturen een winst is voor de Nederlandse samenleving. Ongeveer een vijfde is het hiermee oneens. Deze groep is ten opzichte van (na)zomer 2021 gegroeid van 17% naar 22%.

Opvallend is dat hoewel er enige fluctuaties zijn in de opvattingen over migratie, deze de afgelopen twintig jaar gemiddeld genomen verrassend stabiel zijn gebleven (De Haas 2023). Naast meer kosmopolitische en gematigde perspectieven bestaat er al sinds minstens de jaren negentig in Nederland een substantiële groep die zich zorgen maakt over de toestroom van asielzoekers en culturele diversiteit (COB 2011|2). Het gedrag van kiezers is echter wel veranderd: de electorale steun voor partijen die zich tegen immigratie keren, zoals de PVV, is gegroeid. Dat komt onder andere omdat mensen het thema migratie belangrijker zijn gaan vinden voor het bepalen van hun stemkeuze (Hakhverdian en Schakel 2024).

Tabel 1.5 Opvattingen over immigratie en vluchtelingen, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2023/2024 (in procenten)^a

		(na) zomer 2021	winter 2021-2022	voor-jaar 2022	(na) zomer 2022	winter 2022-2023	voor-jaar 2023	(na) zomer 2023	winter 2023-2024
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	oneens	44	41	44	40	41	37	34	35
	eens	29	31	28	32	33	37	41	41
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	oneens	17	19	18	18	18	19	22	22
	eens	56	53	57	55	55	55	53	53

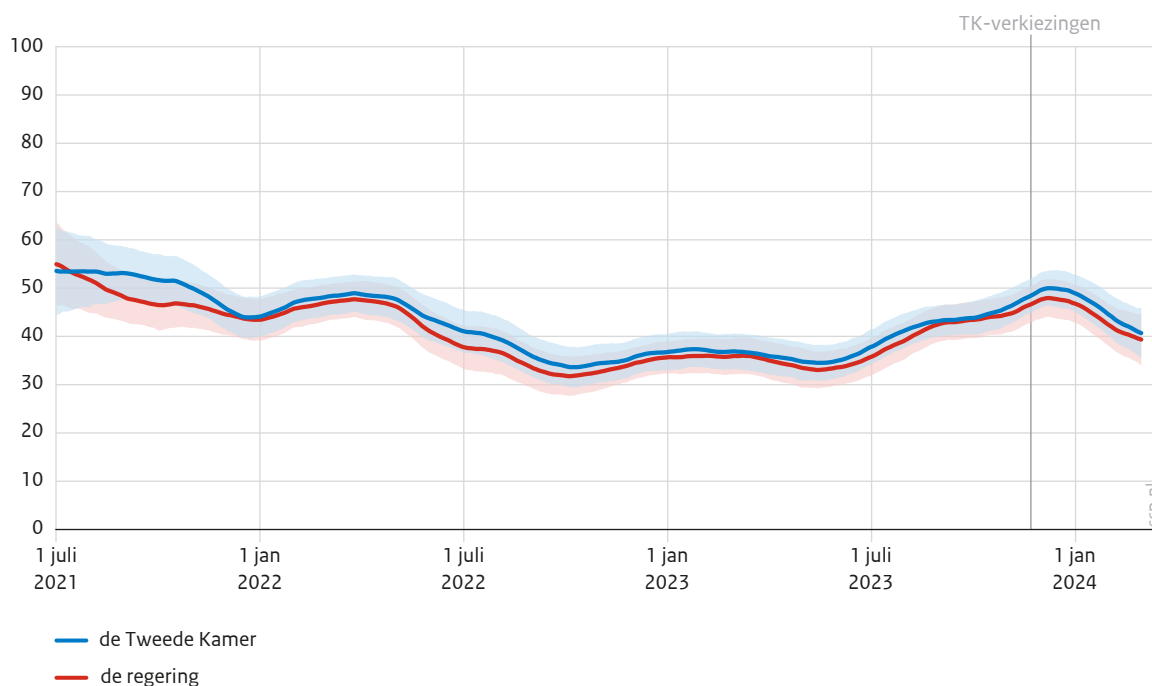
a De percentages ‘(helemaal) eens’ en ‘(helemaal) oneens’ tellen samen met ‘niet eens, niet oneens’ en ‘geen antwoord’ (niet getoond) op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting. In de meting winter van 2023-2024 wijkt er niets significant af van na(zomer) 2023.

Bron: NIB juli 2021-februari 2024

Zorgen over de Nederlandse politiek en bestuur

Politiek en bestuur blijft een van de meestgenoemde maatschappelijke problemen (zie tabel 1.1). Het vertrouwen in de politiek kende een kleine opleving na de val van het kabinet-Rutte IV in juli 2023 en rond de verkiezingen van november 2023 (zie figuur 1.3). Dat vertrouwen is echter nog steeds laag. Het aandeel mensen dat een 6 of hoger geeft voor vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering is in de winter van 2023/2024 vergelijkbaar met (na)zomer 2023: 51% geeft een 6 of hoger voor vertrouwen in de Tweede Kamer, voor de regering is dat 49%. Ook al ligt het politiek vertrouwen voor Nederlandse begrippen op een laag niveau, in vergelijking met andere landen in de EU ligt het vertrouwen op een relatief hoog niveau (Van Noije en Geurkink 2024).

Figuur 1.3 Vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2023/2024 (in procenten)^{a, b}

a Weergegeven is het aandeel dat gemiddeld een 6 of hoger geeft voor vertrouwen in de Tweede Kamer en regering. Respondenten die op een van beide vertrouwensvragen geen antwoord gaven, zijn niet meegenomen in deze tabel. De percentages in dit figuur zijn berekend op basis van een gewogen voortschrijdend gemiddelde. Zie de [Verantwoording](#) achterin voor een toelichting op deze berekening. De lichtgekleurde gebieden rondom de lijnen geven de onzekerheidsmarge weer (99%).

b De verticale lijn is getrokken op de dag van de Tweede Kamerverkiezingen, 22 november 2023.

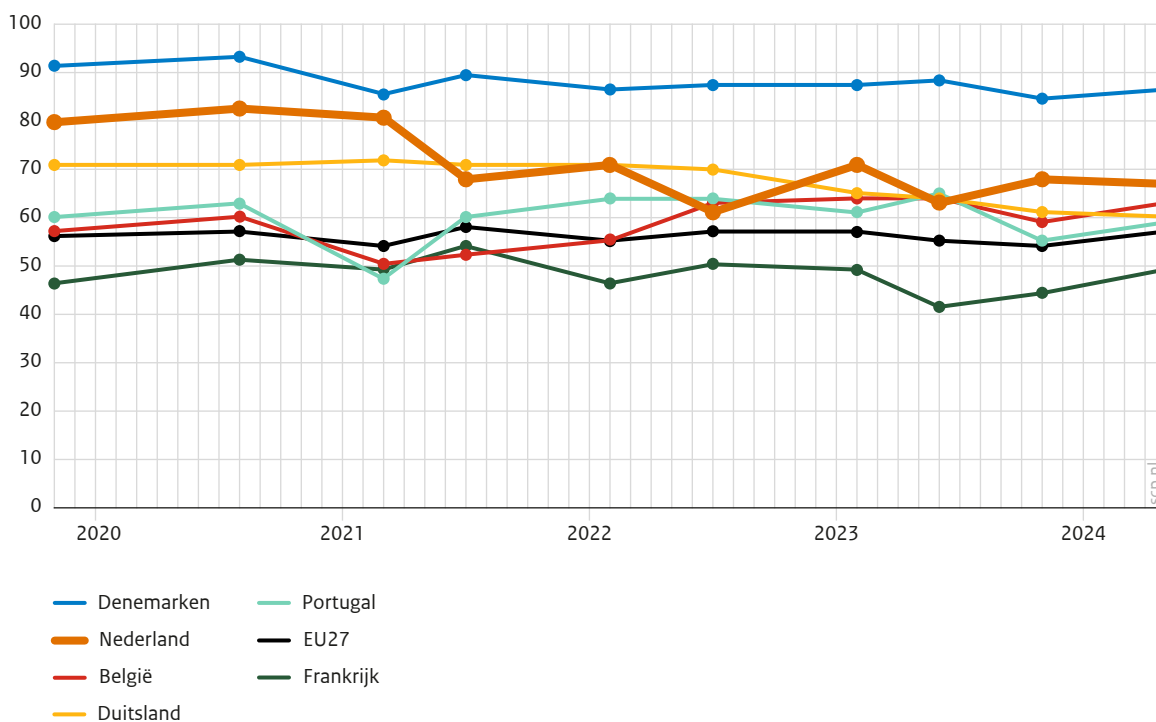
Bron: NIB juli 2021-februari 2024

Op basis van de Eurobarometer kunnen we concluderen dat het vertrouwen in de politiek in Nederland nog steeds laag is in vergelijking met het gemiddelde van de afgelopen 35 jaar. Het vertrouwen was echter tussen 2002 en 2004 ook langere tijd zo laag en dipte ook in 2012 en 2013 tijdens de financiële crisis en in 2016 tijdens de vluchtelingen crisis (zie COB 2023|3: 16). Daarnaast is het aandeel Nederlanders dat tevreden is met de werking van de democratie sinds 2021 lager dan voorheen.³

Als we de tevredenheid met de democratie in Nederland vergelijken met die in andere landen, zien we dat Nederland in 2019 nog leek op landen die bekend staan om hun hoge tevredenheid, zoals Denemarken, en veel hoger scoorden dan het gemiddelde in de hele EU (81% versus 57%) (zie figuur 1.4). Sinds de winter van 2021 is Nederland door de dalende tevredenheid meer gaan lijken op de omringende landen, zoals België en Duitsland. Daarmee ligt de tevredenheid met de democratie in Nederland in het voorjaar van 2024 dicht bij het gemiddelde voor de gehele EU (68% resp. 58%).

³ Ook in het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) zien we dat in vergelijking met 2021 de tevredenheid met de manier waarop de democratie functioneert, is afgenomen (van 69% naar 63%) (Dekker en Den Ridder 2024: 57).

Figuur 1.4 Tevredenheid met democratie in zes Europese landen, bevolking 15+, 2019-2024 (in procenten)^a

a Vraagstelling: ‘Bent u over het algemeen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet zo tevreden of helemaal niet tevreden met de manier waarop de democratie in [land] werkt?’ Weergegeven is het aandeel dat zeer of tamelijk tevreden is.

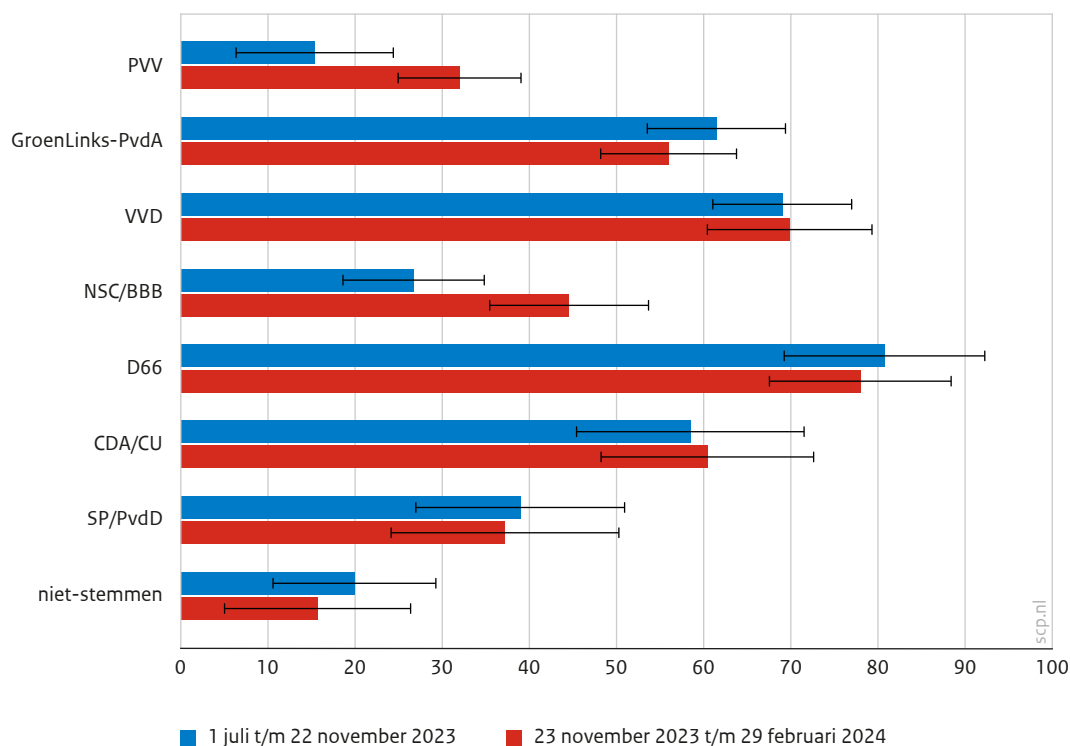
Bron: Eurobarometer 92-101

Verschillen naar partijvoorkeur blijven groot

Net als in de vorige metingen blijven de verschillen in politiek vertrouwen groot naar partijvoorkeur. In figuur 1.5 staat het gemiddelde politiek vertrouwen naar partijvoorkeur in de periode vóór (in blauw) en na (in rood) de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november 2023. In de periode vlak voor de verkiezingen hadden aanhangers van de PVV en NSC/BBB weinig vertrouwen in de politiek (resp. 15% en 27% gaf een 6 of hoger). Kiezers van D66, VVD en GroenLinks-PvdA hadden in deze periode meer vertrouwen in de politiek. Na de verkiezingen zijn de verschillen in vertrouwen tussen de verschillende kiezersgroepen kleiner. Het vertrouwen van aanhangers van PVV en NSC/BBB ligt na de verkiezingen hoger dan ervoor, al blijven deze kiezers negatiever over de politiek dan bijvoorbeeld aanhangers van VVD en D66.

We kunnen op basis van dit onderzoek niet zeggen of deze verschillen komen doordat aanhangers van deze partijen veranderen in hun politieke vertrouwen (zoals een stijging door electorale winst), of dat de samenstelling van deze kiezersgroepen is veranderd (door aanwas van nieuwe kiezers). Wij volgen niet dezelfde groep kiezers over tijd, maar we weten uit eerder kiezersonderzoek waar dat wel gebeurt, dat beide verklaringen kunnen opgaan (Lubbers et al. 2023; Van der Meer en Steenvoorden 2018). Uit onderzoek van Lubbers et al. (2023) blijkt dat nieuwe PVV-kiezers meer politiek vertrouwen hebben dan ‘trouwe’ PVV-kiezers, maar ook dat het vertrouwen bij PVV-kiezers stijgt door de verkiezingswinst (zie ook Dekker en Den Ridder 2024).

Figuur 1.5 Politiek vertrouwen naar partijvoorkeur voor en na de Tweede Kamerverkiezingen, bevolking 18+, (na)zomer 2023-winter 2023/2024 (in procenten)^{a, b, c}

a Staafjes geven 99% betrouwbaarheidsinterval weer.

b Politiek vertrouwen is het gemiddelde vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer. Weergegeven is het percentage dat een 6 of hoger geeft.

c De stemintenties zijn soms samengevoegd vanwege een te klein aantal waarnemingen.

Bron: NIB juli 2023-februari 2024

Zorgen over een gebrek aan daadkracht tijdens (alweer) een lange formatie

We vroegen mensen in april 2024 hun rapportcijfer voor de regering toe te lichten. Die toelichtingen maken duidelijk dat de zorgen over de politiek grotendeels hetzelfde zijn als de afgelopen twee jaar: mensen zijn negatief over wat de regering bereikt en over de manier waarop ze dat doet.

Het eerste punt van zorg gaat dus over de uitkomsten. Mensen vinden dat grote problemen in Nederland blijven liggen. Sommigen brengen het uitblijven van oplossingen in verband met de lange formatie, die op het moment van ondervragen nog aan de gang was. Anderen beschrijven dit gebrek aan daadkracht meer als een algemeen kenmerk van de Nederlandse politiek, waarbij de formatie ook in 2021 lang duurde en opeenvolgende kabinetten in de ogen van mensen er niet in slaagden problemen aan te pakken. Een grote groep is negatief over wat de regering bereikt, waarbij mensen vooral thema’s als immigratie, wonen, armoede en de afhandeling van schandalen (Toeslagen, Groningen) noemen. Naast het uitblijven van resultaten als bron van onvrede over de politiek, zijn sommige mensen ontevreden over de oplossingsrichtingen die de regering kiest.

Hoe gaat het met Nederland?

‘Er gaan heel veel dingen verkeerd in Nederland.’ (vrouw, 37 jaar, mbo)

‘Het gaat hard achteruit hier. Alles is superduur, niet te doen voor gewone mensen.’ (vrouw, 42 jaar, hbo)

Zorgen over de manier waarop de regering zich opstelt gaan erover dat politici niet luisteren en niet weten wat er speelt, dat zij te veel bezig zijn met eigen- of partijbelangen in plaats van met wat burgers willen (hierover meer in [hoofdstuk 2](#)), dat ze niet competent zijn of niet eerlijk. Vaak gaan de open antwoorden over meer dan de regering alleen en hebben ze betrekking op alle politici in Den Haag.

Centrale woorden in april 2024 zijn ‘puinhoop’, ‘chaos’ en ‘zooitje’. Mensen gebruiken die woorden zowel om de stand van de formatie te typeren, als voor de samenwerking tussen politieke partijen in Nederland in het algemeen of voor het gebrek aan daadkracht.

‘De regering is momenteel een puinhoop. Partijen kunnen het nu al niet eens worden met elkaar.’ (vrouw, 55 jaar, vmbo)

Dat de formatie lang duurt, is in april voor sommige mensen reden om de regering een laag cijfer te geven. Bij anderen zorgt het er juist voor dat zij zeggen het lastig te vinden om überhaupt een cijfer te geven. Gaat het dan om het demissionaire kabinet of over de nieuw te vormen regering? Sommigen denken over het ene positiever dan over het andere, anderen hebben twijfels bij zowel het oude als het nieuwe kabinet. Over de kleur van het nieuwe kabinet van formerende partijen PVV, VVD, NSC en BBB wordt verschillend gedacht. Sommigen maken zich er zorgen over, anderen vinden het juist goed dat het land eindelijk naar rechts lijkt te gaan (zie ook COB 2024|1: 27).

‘De formatie schiet niet op. Ik heb geen enkel vertrouwen in de grootste partijen PVV, NSC en BBB. Ik zie de toekomst met angst tegemoet.’ (vrouw, 63 jaar, hbo)

‘Ik geef een acht omdat ik wat hoop vestig op het huidige te vormen kabinet. Het vorige had een stuk lager gescoord.’ (man, 36 jaar, mbo)

Mensen die vertrouwen hebben in de regering zijn positief over de uitkomsten (we leven in een welvarend land), over de intenties van de regering (ze hebben het beste met ons voor), over de procedures (we leven in een democratie; we hebben goede regels). En mensen geven aan dat een land besturen ook zo gemakkelijk niet is.

‘Er valt veel te bekritisieren, maar we leven nog steeds in een democratie, ik heb vertrouwen in de rechtsstaat.’ (vrouw, 72 jaar, hbo)

‘Ik denk dat er oprecht mensen zitten die hart hebben voor het land en hun best doen, maar dat het soms gewoon bijzonder ingewikkeld is.’ (man, 32 jaar, wo)

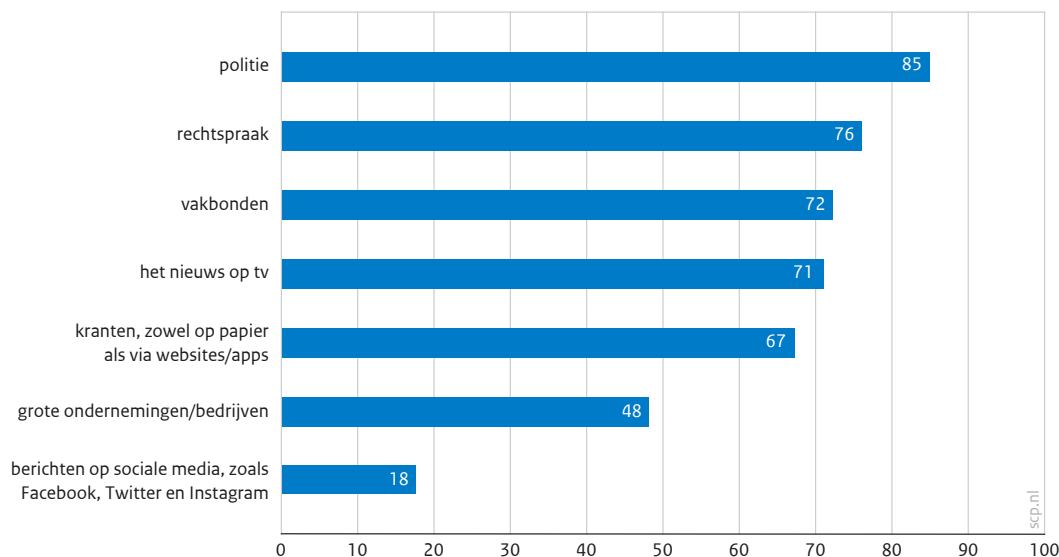
Veel vertrouwen in meeste niet-politieke instituties, minder in bedrijven

Mensen hebben minder vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer dan in de meeste niet-politieke instituties. Uitzondering hierop vormt het vertrouwen in grote ondernemingen/bedrijven en sociale media. Een minderheid van 48% geeft een 6 of hoger voor vertrouwen in grote ondernemingen/bedrijven (zie COB 2023|1: 18 voor een toelichting op dat lage vertrouwen). Het vertrouwen in berichten op sociale media (zoals Facebook, Twitter, Instagram) is met 18% nog veel lager. Het aandeel mensen dat een 6 of hoger geeft voor vertrouwen in niet-politieke instituties blijft ongeveer gelijk aan de (na)zomer van 2023 (zie figuur 1.6 voor de winter van 2023/2024). Het meeste vertrouwen hebben mensen in de politie (85% geeft een voldoende)

Hoe gaat het met Nederland?

en in de rechtspraak (76% geeft een voldoende). Mensen geven ook voldoende aan de vakbonden (72%), het nieuws op tv (71%) en de kranten (67%).

Figuur 1.6 Institutioneel vertrouwen, bevolking van 18+, winter 2023/2024 (in procenten)^a

^a Weergegeven is het aandeel dat een 6 of hoger geeft voor vertrouwen op een schaal van 1 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen). Mensen konden ook aangeven het niet te weten; dat antwoord is hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: NIB november 2023-februari 2024

Zorgen over hoge kosten levensonderhoud, oordeel over het economisch klimaat positiever

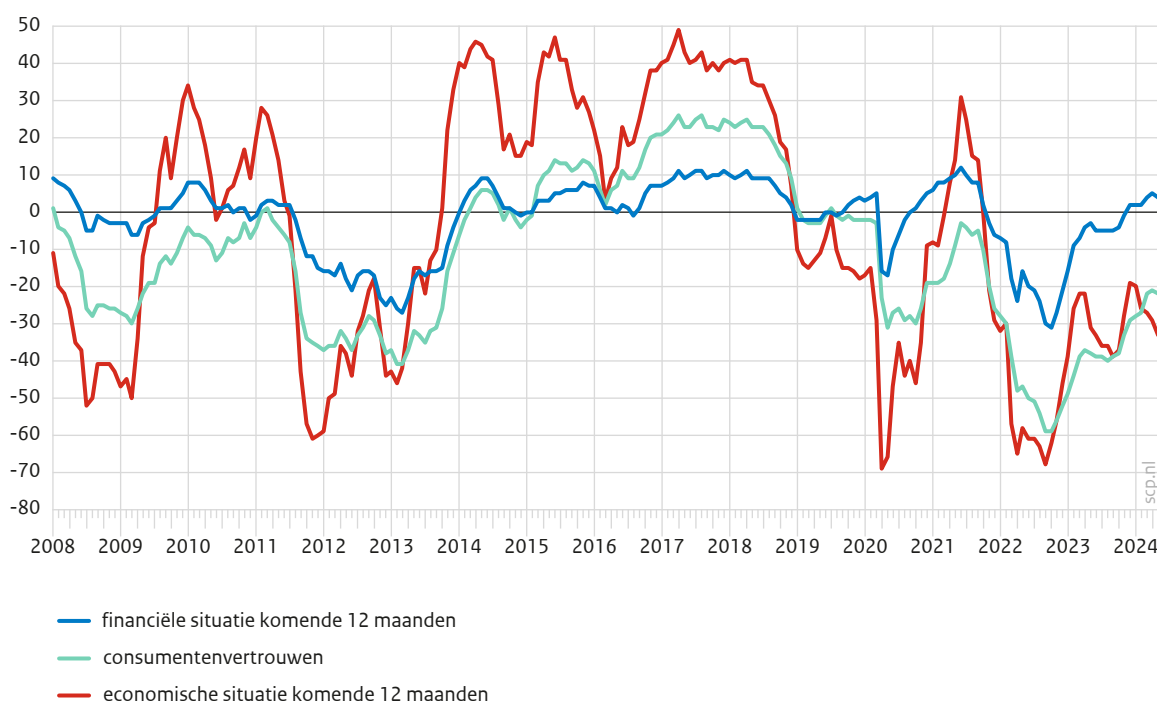
De genoemde maatschappelijke problemen in de winter van 2023/2024 over 'economie en inkomen' hebben vooral te maken met zorgen over armoede en inkomensverschillen (tabel 1.2). Mensen geven aan dat het dagelijks levensonderhoud alsmäär duurder wordt (zoals prijsstijgingen bij boodschappen, energie, benzine en woonlasten) en maken zich zorgen over de inflatie. Ook noemen ze dat er te veel armoede is in een welvarend land als Nederland en hebben ze zorgen over de kloof tussen arm en rijk. Daarnaast zien we bij sommigen het argument terug dat werken niet meer loont en salarissen te laag zijn. Verder zien we in deze categorie zorgen over het economische stelsel in het algemeen, over belastingen (de hoge btw en de verdeling van inkomens- en vermogensbelastingen) en over de industrie, ondernemingen en landbouw (met o.a. zorgen over boeren, het ondernemersklimaat en de dominantie en het winstbejag van grote bedrijven).

Tegelijkertijd noemen mensen de welvaart en de hoge levensstandaard in Nederland als positief punt bij inkomen en economie, zie tabel 1.1. We hebben het goed in Nederland, vinden de meeste mensen en de economie is sterk. Dat zien we ook terug in de tevredenheidscijfers. Driekwart van de Nederlanders is in de winter van 2023/2024 voldoende tevreden met de Nederlandse economie (74%). 88% geeft de eigen financiële situatie een voldoende.

Hoe gaat het met Nederland?

We zagen hierboven bij de [stemming over het land](#) al dat de verwachtingen over de economie en de eigen financiële situatie zijn verbeterd en weer op het niveau zijn van de winter 2021/2022. Dat zien we ook terug in het consumentenvertrouwen (zie noot bij figuur 1.7), dat geleidelijk weer toeneemt sinds het najaar van 2022, toen het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) de laagste stand ooit meldde. Het consumentenvertrouwen ligt nog wel onder het gemiddelde van de afgelopen twintig jaar (CBS 2024) en het saldo is negatief, wat betekent dat mensen vaker negatief dan positief oordelen over de economische en persoonlijke financiële situatie en vaker negatief dan positief oordelen over of het een gunstige tijd is om grote aankopen te doen.

Figuur 1.7 Consumentenvertrouwen en verwachtingen over economie en eigen financiën, bevolking van 15+, 2008-2024 (in nettoscores)^a

^a Het consumentenvertrouwen is een verzamelmaat voor het vertrouwen en de opvattingen van consumenten.

Getoond is het gemiddelde van de saldi van de percentages van positieve en negatieve antwoorden op de vragen over de economische situatie in de afgelopen en komende twaalf maanden, de financiële situatie van het huishouden in de afgelopen en komende twaalf maanden en of het een gunstige tijd is om grote aankopen te doen. Ook tonen we twee deelindicatoren van het consumentenvertrouwen: de saldi van positieve en negatieve antwoorden voor de toekomstige economische situatie ('Wat vindt u van de algemene economische situatie in Nederland over de komende 12 maanden?') en van de toekomstige financiële situatie ('Wat verwacht u van uw financiële situatie van uw huishouden voor de komende 12 maanden?'). Alle saldi zijn met een tijdreeksmodel gecorrigeerd voor (seizoens-) effecten, waarbij het CBS gebruik heeft gemaakt van de informatie uit de hele tijdreeks. De indicatoren kunnen een waarde aannemen van -100 (iedereen antwoordt negatief) tot +100 (iedereen antwoordt positief). Bij een waarde van 0 is het aandeel pessimisten gelijk aan het aandeel optimisten.

Bron: CBS Statline, Consumenten Conjunctuuronderzoek (CCO), 2008-2024

Zorgen over het tekort aan betaalbare woningen

Mensen maken zich sinds de nazomer van 2023 weer meer zorgen over de woningmarkt. Die zorgen gaan vooral over de schaarste aan (betaalbare) woningen, de hoge huren en verkoopprijzen en de moeilijke positie van voornamelijk starters en jongeren om een koop- of (sociale) huurwoning te bemachtigen.

‘Ik kan niet verder met mijn leven zolang ik geen woning heb waar ik zelf bepaal wanneer ik wegga. Ik ben alleen en kan geen woning kopen. Door mijn salaris grijp ik naast alle toeslagen maar draag wel het volle gewicht van alle plichten. Ik woon onder tijdelijke verhuur en in niet energiezuinige woningen. Ik wil graag verduurzamen, maar dat gaat niet. Particuliere huur kan ik niet betalen door de inkomenseis van 3 tot 4 keer de huur als maandsalaris. Ik sta al jaren ingeschreven bij de sociale huur, maar inmiddels wil ik ook carrièremoves maken. Dit kan niet omdat ik me dan elders in moet schrijven voor woningen en dan begint het punten tellen weer opnieuw. Kortom, ik voel mij naar de rand van de maatschappij geschoven.’ (man, 36 jaar, mbo, vindt dat Nederland duidelijk de verkeerde kant opgaat)

Mensen koppelen de krapte op de woningmarkt geregeld aan immigratie. De manier waarop politici maatschappelijke thema's bespreken, is terug te zien in de manier waarop burgers daarover praten (COB 2024|1: 15). Veel politieke partijen benadrukten in hun verkiezingsprogramma voor de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen dat immigratie zorgt voor druk op de woningmarkt en andere sociale voorzieningen (De Bakker et al. 2023). De rol van immigratie bij de huidige krapte op de woningmarkt is echter niet eenduidig. Zowel vraag- als aanbodfactoren spelen een rol bij het huidige tekort aan woningen, waarvan migratie er één is (Staatscommissie Demografische Ontwikkeling 2050, 2024). Volgens Coenders en Dagevos (2024: 122) is weinig tot geen onderzoek bekend dat vaststelt wat precies de gevolgen zijn van migratie voor de Nederlandse woningmarkt en wat het gewicht hiervan is in relatie tot andere factoren, zoals de ontwikkelingen in de woningvoorraad.

Zorgen over de manier van samenleven

Zorgen over de manier van samenleven in Nederland namen de afgelopen vijftien jaar een prominente plek in op de lijst van maatschappelijke problemen die burgers het meeste noemen (zie ook COB 2022|2). Hierbij noemen mensen relatief vaak polarisatie als specifiek punt van zorg. Hoewel de wetenschappelijke literatuur niet laat zien dat er een duidelijke toename is in polarisatie (COB 2022|1), ervaren veel mensen dat wel zo, zowel in de fysieke als in de online wereld (COB 2023|2): men is minder bereid om naar elkaar te luisteren, er is een verharding van de omgangsvormen en er is volgens mensen (toenemende) onverdraagzaamheid voor elkaars mening.

‘Er is te veel polarisatie door de sociale media. Er zou meer harmonie moeten zijn, meer begrip voor elkaar.’ (man, 42 jaar, mbo, vindt dat Nederland iets meer de verkeerde dan goede kant opgaat)

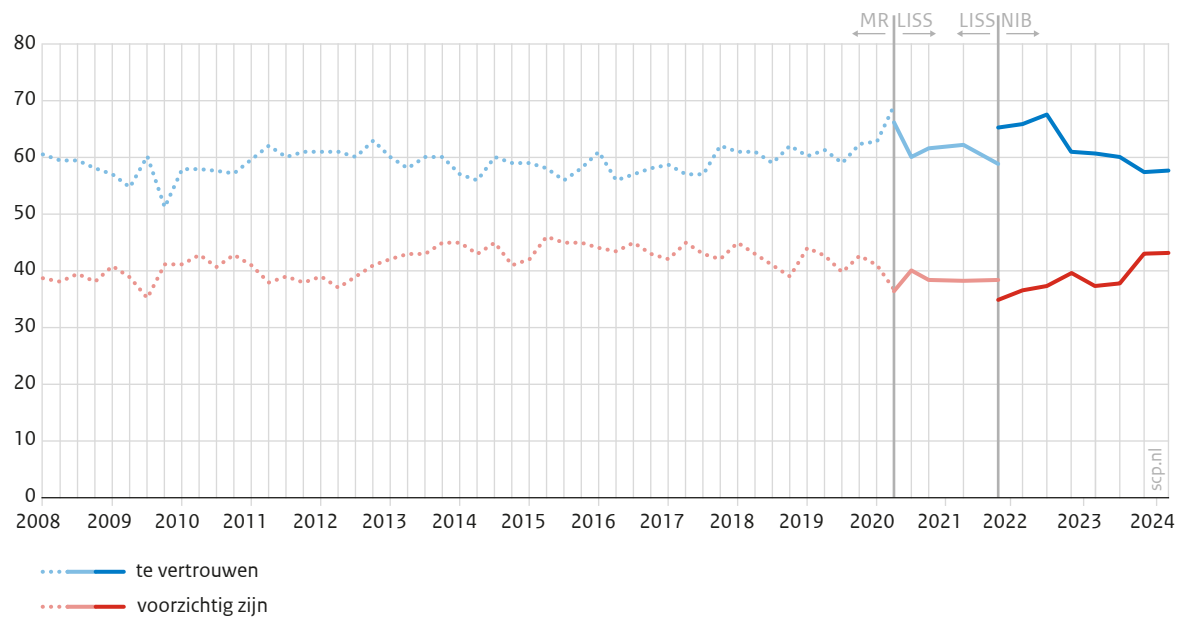
‘Nederland lijkt te polariseren en een algemene consensus vinden en accepteren wordt moeilijker.’ (man, 22 jaar, vwo, vindt dat Nederland iets meer de verkeerde dan goede kant opgaat)

‘De verdere egocentrering van de samenleving zorgt voor minder saamhorigheid en meer polarisering. Mensen denken allemaal te weten wat het beste voor anderen is en wat anderen beter kunnen doen. Zelfreflectie bestaat niet meer en iets aannemen van een ander is onmogelijk. Het poldermodel dat iedereen inspraak heeft zorgt nu voor omgekeerde democratie. Het gaat niet meer om wat de meerderheid denkt en vindt, maar om wat de hardste schreeuwers en de grootste jankerds vinden.’ (man, 48 jaar, vwo, vindt dat Nederland iets meer de verkeerde dan goede kant opgaat)

Sociaal vertrouwen sinds (na)zomer licht gedaald, stabiel op lange termijn?

In de winter van 2023/2024 vindt 43% dat 'je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen' (28% is het hiermee oneens). 58% vindt dat anderen over het algemeen te vertrouwen zijn (15% is het hiermee oneens). Dat is vergelijkbaar met de (na)zomer van 2023. Sinds de (na)zomer van 2023 laat het sociaal vertrouwen in Nederland een dip zien; ten opzichte van het voorjaar in 2022 daalde het vertrouwen dat men heeft in anderen van 67% naar 58%, en is het aandeel dat stelt voorzichtig te zijn in de omgang met anderen gestegen van 37% naar 43%.

Figuur 1.8 Sociaal vertrouwen, bevolking van 18+, 2008-winter 2023/2024 (in procenten)^a

^a Vermeld zijn percentages scores 4 en 5 op een schaal van 1 (zeer oneens in MR/LISS en helemaal oneens in NIB) tot 5 (zeer eens in MR/LISS en helemaal eens in NIB) in antwoord op de stellingen: 'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen' en 'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'. De percentages 'eens' tellen samen met (de niet getoonde) oneens en neutraal / ik weet het niet (MR en LISS) en niet eens, niet oneens en geen antwoord (NIB) op tot 100%. In dit figuur rapporteren we bij de overgang van LISS naar NIB de reguliere LISS-meting van oktober 2021 (COB 2021|4) en de reguliere NIB-meting (juli-oktober 2021).

Bron: COB 2008/1-2021/4; NIB juli 2021-februari 2024

Het is nog te vroeg om te zeggen of het sociaal vertrouwen tijdelijk of structureel is gedaald. Andere gegevens, zoals van het CBS, tonen deze daling (nog) niet.⁴ Voor deze tijdelijke dip kunnen verschillende oorzaken zijn, zoals het aanhoudende lage politieke vertrouwen sinds 2021 (Mewes et al. 2021; Newton en Zmerli 2011). Onderzoek laat zien dat er een wederkerige relatie bestaat tussen politiek vertrouwen en het vertrouwen dat men heeft in andere mensen. Negatieve (positieve) ervaringen met en percepties van politieke instituties (parlement, regering enz.) kunnen negatief (positief) doorwerken in het sociaal vertrouwen.

4 In tegenstelling tot onze cijfers vindt het CBS dat in 2023 67% van de bevolking vertrouwen in de medemens heeft. In 2012 was dat nog 58%, daarna nam dit sociaal vertrouwen toe. Vooral in 2021 groeide het sociaal vertrouwen. Hoe kan dit? Ten eerste meet het CBS sociaal vertrouwen op een andere manier. Bij het CBS is sociaal vertrouwen geoperationaliseerd met de vraag: 'Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met anderen?' De antwoordcategorieën waren 'wel te vertrouwen' en 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn'. Mensen worden dus gedwongen te kiezen. Ten tweede meet het CBS sociaal vertrouwen een keer per jaar, terwijl dit voor het COB doorlopend gebeurt.

Hoe gaat het met Nederland?

Anderzijds kunnen individualisering en een afname in sociale cohesie ook doorsijpelen naar het politiek vertrouwen (Newton en Zmerli 2011).

Het is ook mogelijk dat we te maken hebben met een structurele daling van het sociaal vertrouwen. Hierbij wordt vaak verwezen naar de veranderende samenstelling van de Nederlandse bevolking. Toenemende diversiteit zou negatieve gevolgen hebben voor het sociaal vertrouwen (Dinesen et al. 2020). Over een langere periode bezien (zie figuur 1.8) is het sociaal vertrouwen behoorlijk stabiel, maar laat het sinds 2008 wel vaker dipjes zien. In de komende maanden moeten we bezien hoe het sociaal vertrouwen zich verder ontwikkelt.

Zorgen over klimaatverandering

Klimaat en milieu worden in de winter van 2023/2024 minder vaak door mensen genoemd als belangrijkste maatschappelijke probleem (figuur 1.2). De onderliggende zorgen zijn divers. Deze gaan zowel over klimaatverandering en het uitblijven van adequate maatregelen, als over het overdreven vinden van het gevoerde natuur- en milieubeleid door de Nederlandse overheid. Een veelgenoemd voorbeeld om dat laatste te illustreren is de aanpak van de stikstofcrisis. Zoals we hierboven al bespraken, zorgden verhitte discussies over de stikstofplannen in de zomer van 2022 voor een stijging in het probleembesef.

We vroegen mensen ook naar hun houdingen over klimaatmaatregelen. Bijna twee derde (63%) van de Nederlanders vindt in de winter van 2023/2024 dat de mensheid zo snel mogelijk in actie moet komen tegen klimaatverandering (14% is het daarmee oneens, 23% neemt een middenpositie in). En 78% vindt het (in enige mate) belangrijk dat Nederland bijdraagt aan het tegengaan van klimaatverandering. De steun voor het nemen van stappen op het gebied van klimaatverandering lijkt daarmee wat lager dan het jaar ervoor. In de winter van 2021/2022 vond namelijk nog 74% dat er snelle actie tegen klimaatverandering nodig is en 83% dat de bijdrage van Nederland belangrijk is. Hier speelt mogelijk een rol dat een grote groep Nederlanders de huidige verdeling van kosten van het klimaatbeleid tussen burgers, tussen burgers en bedrijven, en tussen landen als onrechtvaardig ziet. Ook kan een rol spelen dat mensen bezorgd zijn over de gevolgen van klimaatbeleid voor hun eigen financiële situatie en die van anderen (De Kluizenaar et al. 2024; Versantvoort et al. 2024). Dit kan het draagvlak voor klimaatbeleid onder druk zetten.

Er is onder Nederlanders een breed besef dat klimaatverandering een probleem is (De Kluizenaar et al. 2024). Toch zien we ook een lichte stijging bij het aandeel dat zich boos maakt over de aandacht voor het klimaat en vindt dat er belangrijkere problemen zijn die opgelost moeten worden (zie ook De Kluizenaar et al. 2024; Versantvoort et al. 2024). Een derde (32%) is het hiermee eens (dat was 24% in winter van 2022/2023). De grootste groep (44%) is het hiermee oneens (dat was een jaar geleden een meerderheid van 54%). Een kwart (24%) neemt een middenpositie in. Onder de groep die zich boos maakt, heerst de overtuiging dat er urgentere problemen zijn waar men zich mee bezig zou moeten houden (Versantvoort et al. 2024). Het is nog te vroeg om te zeggen of de steun voor klimaatbeleid structureel is gedaald.

Internationaal: oordelen over de EU in tijden van geopolitieke verandering

Gevraagd naar de belangrijkste maatschappelijke problemen noemt 5% spontaan internationale problemen. Het gaat dan om de verhouding van Nederland tot de EU en de wereld, de rol van defensie en de oorlog in Oekraïne, de situatie in Gaza en Israël. Dat maar weinigen verwijzen naar de internationale situatie komt waarschijnlijk omdat we mensen vragen een oordeel te geven over ontwikkelingen *binnen* Nederland. Maar desgevraagd zijn er ook zorgen over internationale ontwikkelingen. In de winter van 2023/2024 is 53% tamelijk of erg bezorgd over de internationale politieke situatie. Toch zien we dat veel mensen binnenlandse problemen prioriteit geven: ruim 60% is van mening dat de Nederlandse overheid zich minder met het buitenland bezig moet houden en meer nadruk moet leggen op de problemen in eigen land.

Hoe gaat het met Nederland?

In het laatste deel van dit hoofdstuk gaan we in op opvattingen en oordelen over de EU. In juni 2024 waren er verkiezingen voor het Europees Parlement. Sinds de vorige Europese verkiezingen in 2019 is er veel veranderd. Zo kreeg de wereld in 2020 te maken met het coronavirus en sinds februari 2022 is er na de inval van Rusland in Oekraïne oorlog op het Europese continent. De nieuwe coalitie heeft op twee belangrijke beleidsterreinen, asiel en natuurbescherming, volgens het hoofdlijnenakkoord ook ambities op Europees niveau: een opt-out uit het Europees asielbeleid en een uitzonderingspositie als het gaat om natuur- en stikstofbeleid (Kabinetsformatie 2024). Gezien deze achtergrond bekijken we hieronder hoe Nederlanders tegen de EU aankijken. In COB 2023|2 lieten we al zien dat een jaar voor de Europese verkiezingen de opvattingen van burgers over de EU opvallend stabiel zijn. Is hier ten opzichte van een jaar geleden nog verandering in gekomen?

Steun voor EU-lidmaatschap blijft stabiel

Het beeld dat Nederlanders van de EU hebben, lijkt niet wezenlijk te zijn veranderd. Een meerderheid van de Nederlanders steunt het lidmaatschap van de EU van Nederland (zie tabel 1.6). Ongeveer 70% was het in de winter van 2023/2024 eens met de stelling dat het EU-lidmaatschap een goede zaak is. Deze stabiliteit zien we ook als het gaat om de steun voor een Nexit: bijna 70% is het oneens met de stelling dat het beter zou zijn als Nederland uit de EU zou stappen. Daarentegen is 10% het juist met deze stelling eens. Cijfers van de Eurobarometer laten eveneens een stabiel beeld zien (zie figuur 1.9).

Hoewel de publieke steun voor het EU-lidmaatschap hoog is, is men niet onverdeeld positief: ruim 40% van de Nederlanders stelt dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan de EU. Veel mensen maken zich niet alleen zorgen over het verlies van nationale soevereiniteit, ook de kosten en de door burgers als gebrekkig ervaren democratische controle zijn een punt van zorg (COB 2023|2). Tegelijkertijd heeft maar 48% in de winter van 2023/2024 vertrouwen in de Europese politiek. Dit is ongeveer gelijk aan het vertrouwen dat men heeft in de Nederlandse regering en de Tweede Kamer. De relatie van Nederlanders met de EU wordt dan ook wel omschreven als een 'verstandshuwelijk' (Van de Koppel et al. 2024). Hoewel de EU niet geliefd is, zien velen de EU als pure noodzaak voor de veiligheid en welvaart van Nederland (zie ook Van den Hoogen et al. 2022).

Hoe gaat het met Nederland?

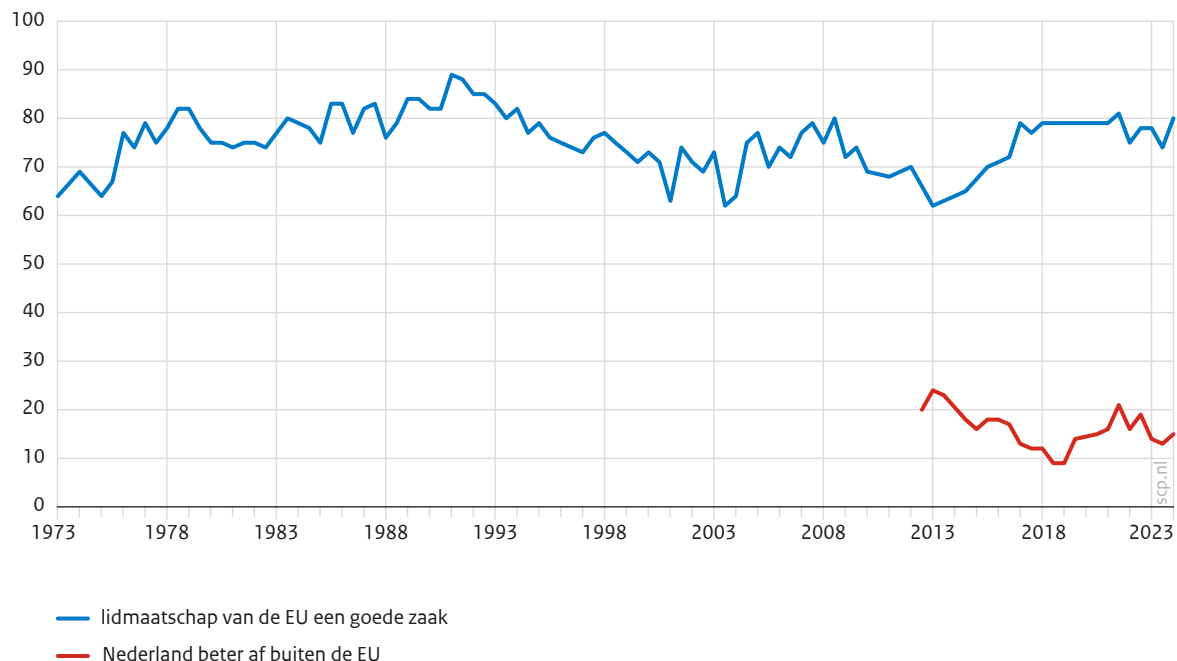
Tabel 1.6 Steun voor EU-lidmaatschap, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2023/2024 (in procenten)^a

		(na) zomer 2021	winter 2021-2022	voor-jaar 2022	(na) zomer 2022	winter 2022-2023	voor-jaar 2023	(na) zomer 2023	winter 2023-2024
Het is een goede zaak dat Nederland lid is van de EU.	eens	70	68	75	70	70	67	71	70
	niet eens, niet oneens	18	18	14	15	17	17	16	17
	oneens	10	12	9	12	11	13	11	10
Het zou beter zijn als Nederland uit de Europese Unie zou gaan.	eens		10			10			10
	niet eens, niet oneens		20			17			17
	oneens		65			68			69
De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan de Europese Unie.	eens	36	35	33	38	39	43	41	42
	niet eens, niet oneens	27	31	29	28	28	24	27	26
	oneens	27	26	27	23	23	22	22	24

a De percentages '(helemaal) eens', '(helemaal) oneens' en 'niet eens, niet oneens' tellen samen met 'geen antwoord' op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant ($p < 0,01$) afwijken van de voorlaatste meting (voor de eerste en derde stelling is dat (na)zomer 2023, voor de tweede stelling winter 2022/2023). In de winter van 2023/2024 waren er geen significante afwijkingen van de voorlaatste meting.

Bron: NIB juli 2021-februari 2024

Figuur 1.9 Steun voor EU-lidmaatschap, bevolking van 15+, 1973-2024 (in procenten)^{a, b}

a Aandeel dat zegt het lidmaatschap van de EU een goede zaak te vinden (andere antwoordmogelijkheden zijn 'slechte zaak', 'noch goed noch slecht' en 'weet niet').

b Aandeel dat het (helemaal) eens is met de stelling dat Nederland beter af zou zijn buiten de EU (andere antwoordmogelijkheden zijn '(helemaal) oneens' en 'weet niet').

Bron: Eurobarometer 1973-2024

Verschillende visies op uitbreiding van en verdere samenwerking binnen de EU

Ondanks de hoge steun voor het EU-lidmaatschap, denken Nederlanders wel degelijk verschillend over de mate van samenwerking tussen de EU-lidstaten en uitbreiding van de EU. In de winter 2023/2024 is bijna een derde voorstander van meer gemeenschappelijk EU-beleid (32%), terwijl 20% van mening is dat er al te veel gemeenschappelijk beleid is. Nederlanders zien de rol van de EU voornamelijk bij het oplossen van grensoverschrijdende problemen (Dekker en Den Ridder 2019). In de onderwerpen waar de EU zich op moet richten, is wel een verschuiving opgetreden als gevolg van geopolitieke veranderingen. Sinds de uitbraak van de oorlog in Oekraïne zien we op basis van de Eurobarometer dat veel Nederlanders in het voorjaar van 2024 vinden dat veiligheid en defensie de hoogste prioriteit moeten hebben op EU-niveau (Kunst en Den Ridder 2024). Dit onderwerp stond in 2019 nog niet eens in de top vijf. Ook in COB 2023|2 zagen we al dat veiligheid en defensie sinds de oorlog in hogere mate als prioriteit op EU-niveau worden gezien.

Over uitbreiding van de EU zijn Nederlanders in de winter van 2023/2024 ook verdeeld: terwijl 26% van mening is dat de EU moet uitbreiden met landen die aan de toelatingscriteria voldoen, stelt 27% dat de EU beter kleiner had kunnen blijven. Op basis van de Eurobarometer zien we dat de steun voor uitbreiding sinds de oorlog in Oekraïne positiever is geworden (COB 2023|2). Kijkend naar specifieke landen is er voornamelijk steun voor uitbreiding met Oekraïne (Van de Koppel et al. 2024). Belangrijk is daarbij wel dat landen moeten voldoen aan de toelatingscriteria, stelt men, zoals een open economie, een functionerende rechtsstaat en westerse normen en waarden (COB 2023|2). Tegenstanders van verdere EU-uitbreiding maken zich voornamelijk zorgen over culturele verschillen en de gevolgen voor de bestuurbaarheid van de EU (COB 2023|2).

Hoe gaat het met Nederland?

Veel mensen vinden verdere EU-samenwerking en uitbreiding van de EU lastige onderwerpen om zich een mening over te vormen. Zo heeft in de winter van 2023/2024 27% geen mening over de vraag of er meer of minder samenwerking op EU-niveau moet komen, en 24% heeft geen mening als het gaat over verdere uitbreiding van de EU. Daarnaast spreken we hier over gemiddelden; onder deze cijfers gaan ook verschillen tussen groepen schuil. Vooral opleiding blijft een belangrijke factor voor hoe mensen naar de EU kijken: hbo- en wo-opgeleiden zijn daarover positiever dan basis- en vmbo-geschoolden (Dekker en Den Ridder 2019; Kunst et al. 2023).

Slot: zijn intenties genoeg of moet er resultaat volgen?

De stemming in Nederland blijft in de winter van 2023/2024 overwegend somber: een meerderheid van de Nederlanders vindt dat het de verkeerde kant opgaat met het land. Het vertrouwen in de politiek blijft laag. Redenen die mensen geven voor hun lage vertrouwensoordeel gaan over het uitblijven van resultaten, over de intenties van politici en over het gebrek aan luisteren (zie ook de hoofdstukken 2 en 3). Het vertrouwen was na de Tweede Kamerverkiezingen in november 2023 tijdelijk wat hoger, vooral onder de aanhangers van partijen PVV en NSC/BBB, die (samen met de VVD) het nieuwe kabinet vormen. Wel hebben deze kiezersgroepen nog steeds minder vertrouwen in de politiek dan aanhangers van de meeste andere partijen.

Bij de aankondiging van het kabinet-Schoof van PVV, VVD, NSC en BBB leefde het vertrouwen opnieuw op, zo blijkt uit onderzoek van IPSOS-I&O.⁵ Het is de vraag of deze opleving tijdelijk is (net als de stijging rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2023) of dat het nieuwe kabinet erin slaagt het vertrouwen van burgers in de politiek gedurende langere tijd te verhogen.

Het antwoord zal afhangen van de mate waarin het kabinet-Schoof erin slaagt te voldoen aan de verwachtingen van kiezers, en vooral van de eigen achterban. Daarbij is het overigens interessant wat voor die verwachtingen het meest bepalend zal zijn: dat mensen de indruk krijgen dat het kabinet luistert naar mensen zoals zij of dat het kabinet resultaat boekt op voor kiezers belangrijke maatschappelijke vraagstukken, zoals immigratie, armoede of de woningmarkt.

Sommigen suggereren dat als de in het hoofdlijnenakkoord geformuleerde doelen van een restrictiever asielbeleid en grip op migratie niet gehaald worden, dat niet hoeft te leiden tot een negatievere stemming onder kiezers van regeringspartijen. Zij verwachten dat een rechtseretoriek over migratie waarbij politici de intentie uiten om van koers te veranderen, voor deze kiezersgroep voldoende is om hen blijvend te binden aan de politiek (Van de Ven 2024). Op korte termijn kunnen de intenties van de regering inderdaad bepalender zijn voor het vertrouwen dan de behaalde resultaten – iedereen snapt dat dingen tijd nodig hebben.

Ondanks het belang van intenties en van kiezers zich gehoord laten voelen (zie ook de hoofdstukken 2 en 3), weten we op basis van eerder onderzoek dat het voor het vertrouwensoordeel op de langere termijn ook belangrijk is dat de politiek in staat is om maatschappelijke problemen op te lossen en daadkrachtig te handelen (Van Noije et al. 2023). Dat geldt ook voor aanhangers van rechtse partijen: vooral de mensen die vinden dat er minder vluchtelingen naar Nederland moeten komen, oordelen negatiever over de behaalde resultaten van de regering (Geurkink en Van Noije 2024). Focusgroepenonderzoek over politieke belevingswerelden van vier sociale groepen laat zien dat vooral de groep mbo-studenten het niet nakomen van de gedane beloftes in verkiezingstijd hoog opneemt (Steenvoorden 2023: 56). Dat politici hun ideeën niet waarmaken, zorgt bij sommigen zelfs voor een gevoel van misleiding. Het wekken van te hoge verwachtingen kan dus uiteindelijk tot (meer) teleurstelling leiden. Op basis van onderzoek verwachten we dus dat het (op termijn) behalen van resultaten medebepalend is voor de stemming over het land en het vertrouwen in de politiek. Hierin schuilt wel een ander risico: als verwachtingen niet worden ingelost en dit door partijen of kiezers wordt toegeschreven aan externe factoren, dan kunnen kiezers het uitblijven van veranderingen gaan wijten aan bijvoorbeeld rechters of de EU. Dat kan het vertrouwen in deze instituties verder aantasten (SCP 2024).

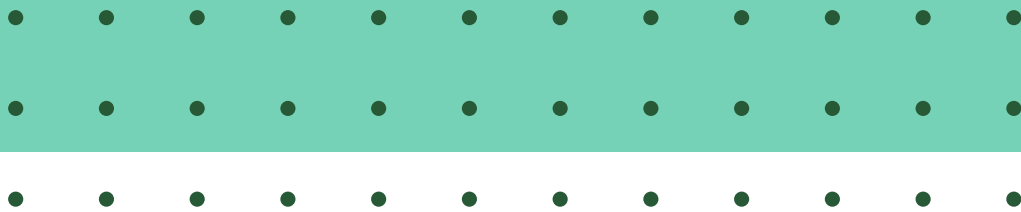
⁵ Zie [Vertrouwen in overheid gestegen, met name onder lager opgeleiden - Ipsos I&O \(ipsos-publiek.nl\)](#).

Hoe gaat het met Nederland?

Het nieuwe kabinet staat voor een lastige opgave. Het kabinet-Schoof ziet herstel van vertrouwen in politiek en overheid als een van de belangrijkste opdrachten voor de komende tijd. Dat vertrouwen in de politiek en overheid is al sinds 2021 laag, maar niet iets waarop actief gestuurd kan worden (COB 2022¹). Meer vertrouwen is een gunstig gevolg van betrouwbaar overheidshandelen: responsief en rechtvaardig optreden en het boeken van resultaat. Met andere woorden, het nieuwe kabinet moet concrete vooruitgang boeken op een aantal ingewikkelde maatschappelijke opgaven en daarbij goed luisteren naar en voldoende rekening houden met de belangen van verschillende groepen burgers. Op dat luisteren en afwegen van belangen gaan we in hoofdstuk 2 in.

02

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

Kernpunten

Veel Nederlanders vinden dat de overheid onvoldoende naar burgers luistert. 43% vindt dat de politiek belangen niet goed afweegt en 57% vindt dat de politiek onvoldoende opkomt voor mensen zoals zij. Dat politici niet luisteren, leiden mensen af uit door hen ongewenste uitkomsten van beleid. Zij vinden dat prangende problemen niet worden opgelost of niet in de door hen gewenste richting, vooral op het gebied van wonen, immigratie en inkomen.

Veel verschillende groepen worden volgens Nederlanders te weinig gehoord, maar sommige groepen vallen daarbij extra op. Een (ruime) meerderheid van de Nederlanders vindt dat er onvoldoende aandacht is voor de belangen van mensen met lagere inkomens, mensen die buiten de Randstad wonen, jongeren, mensen met een beperking, basis- en mbo-opgeleiden en ouderen. Ook vindt een groep dat de politiek te weinig rekening houdt met 'gewone mensen', 'hardwerkende Nederlanders' of 'middengroepen'.

Naar rijke mensen wordt te veel geluisterd vinden veel Nederlanders. Daarnaast luisteren politici te veel naar hun eigen belangen. Ook voor mensen in de Randstad en hbo- en wo-opgeleiden is er genoeg of zelfs te veel aandacht. Minder dan 10% van de Nederlanders vindt dat deze groepen te weinig gehoord worden.

Over de vertegenwoordiging van mensen met een migratieachtergrond wordt verschillend gedacht. Sommigen vinden dat zij te weinig worden gehoord, anderen denken dat er juist te veel aandacht is voor deze groepen. De verdeeldheid blijkt vooral te bestaan onder Nederlanders zonder migratieachtergrond. De meeste mensen met een migratieachtergrond zelf vinden dat er te weinig aandacht is voor deze groep.

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

‘Wie de macht heeft, doet waar die zin in heeft, zonder naar het volk te luisteren.’ (vrouw, 33 jaar, mbo)

‘Luisteren naar eigen volk. Er wordt geschreeuwd om hulp in huisvesting en leefkosten. Wel hulp aan Griekenland en de oorlog in Oekraïne. Waarom vooroplopen daarmee? En dan nog al die asielzoekers die maar binnengehaald worden en voorrang krijgen op eigen volk.’ (man, 55 jaar, lbo)

‘Er wordt te weinig geluisterd naar het volk, oftewel de burgers; te veel praten, praten en nog eens praten... Te weinig problemen in de samenleving worden daadwerkelijk aangepakt. Neem alleen de toeslagenaffaire die na jaren nog steeds niet is opgelost voor de desbetreffende mensen; het sukkelt maar door! Kortom: Meer actie!! Doe eens wat!!!’ (vrouw, 62 jaar, havo (mms))

Een veelgehoorde zorg van mensen die vinden dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelt, is dat politici onvoldoende naar mensen luisteren, niet weten wat er leeft en daarom de verkeerde besluiten nemen. Er zijn, in politicologisch jargon, zorgen over de responsiviteit van de politiek. Politici zijn responsief als zij aandacht hebben voor de wensen en belangen van burgers en daarvan in hun gedrag rekenschap geven (Esaiasson et al. 2017: 740; Van Wessel 2011: 11). Het gaat om ‘de doorlopende activiteiten van politici, bestuurders en uitvoerders om af te stemmen met de mensen’ (Van Noije et al. 2023: 118).

Dit hoofdstuk en hoofdstuk 3 gaan over politieke responsiviteit. In dit tweede hoofdstuk staan we stil bij de zorgen over de responsiviteit. Waarom is responsiviteit belangrijk? Hoeveel mensen maken zich zorgen over een gebrek aan responsiviteit en waar gaan die zorgen over? Zijn er bijvoorbeeld in de ogen van burgers bepaalde bevolkingsgroepen die te weinig gehoord worden? Klinken sommige stemmen misschien te luid? In hoofdstuk 3 kijken we naar mogelijke oplossingen: wat verwachten burgers van politici en hoe zouden zij beter kunnen luisteren?

We richten ons hier op *ervaren* responsiviteit en doen geen onderzoek naar hoe het feitelijk is gesteld met de mate waarin politici en bestuurders luisteren naar groepen burgers en opkomen voor hun belangen. Als we kijken naar ervaren responsiviteit, kunnen we een onderscheid maken tussen de indruk die iemand heeft van de situatie in Nederland als geheel en de evaluatie van zijn eigen situatie. De zorgen van burgers over niet-luisteren worden door politicologen, zoals gezegd, vaak samengevat onder de noemer responsiviteit. Die term is nauw verwant aan het politicologische concept van *external political efficacy*, waar het gaat over de mate waarin de overheid of politici open staan voor de wensen van kiezers (Craig et al. 1990).⁶ Responsiviteit is een centraal onderdeel in het denken over politieke vertegenwoordiging: de mate waarin de achtergronden, opvattingen en belangen van burgers tot uitdrukking komen in de politiek en het beleid (zie o.a. Pitkin 1967). De door burgers geformuleerde zorgen dat politici niet luisteren, niet weten wat er speelt en verkeerde beslissingen nemen, raakt kortom aan verschillende wetenschappelijke termen en disciplines. We bekijken de zorgen van burgers over luisteren daarom breed, met (enquête)vragen over indrukken van en eigen ervaringen met responsiviteit, *efficacy* en vertegenwoordiging. Dat doen we met gegevens uit de SCP-enquête Nederland in Beeld, aanvullend onderzoek in het LISS-panel uit 2023 en april 2024 en vier focusgroepen die we hielden in Amsterdam en Arnhem (zie verder de [Verantwoording](#) achterin).

6 ‘External efficacy (EE) refers to citizens’ perceptions of the responsiveness of government to citizens’ demands’ (Gil de Zúñiga et al. 2017: 576).

Het belang van responsiviteit

Goed luisteren of responsief zijn is voor de legitimiteit van de democratische rechtsstaat van groot belang, zowel voor politici in het politieke proces van beleidsvorming als voor het openbaar bestuur in den brede in al zijn relaties met burgers.

Een responsieve politiek, dat wil zeggen een politiek die luistert naar de wensen van burgers en daar ook naar handelt, vormt de kern van de representatieve democratie. Die is erop gericht beleid te maken dat past bij de voorkeuren van burgers (Soroka en Wlezien 2010: 14). Burgers kiezen volksvertegenwoordigers die de verschillende wensen en belangen van kiezers vertegenwoordigen, tegen elkaar afwegen en besluiten nemen over politieke vraagstukken. Politici die zich informeren over wat kiezers vinden en willen en dat meewegen in hun keuzes, zijn een centraal onderdeel van dit proces.

Goed luisteren is ook van belang voor een goede relatie tussen burgers en overheid, een goed functionerend openbaar bestuur en een goed functionerende democratische rechtsstaat (vgl. ROB 2022; Scheltema 2018). Responsiviteit heeft hier een iets andere betekenis. Het luisteren is hier onderdeel van wat sociaal psychologen *procedurele rechtvaardigheid* of *een eerlijk proces* noemen (zie o.a. Van den Bos 2023; Tyler 1988). Onderdeel van een eerlijk proces is dat mensen de kans hebben om hun mening te geven over een kwestie of voorgenomen beslissing, dat daarnaar geluisterd wordt en er op een respectvolle en beleefde manier over wordt gecommuniceerd (Van den Bos 2023: 44-47). Goed geïnformeerd zijn zou bijdragen aan de kwaliteit van het besluit, of het nu gaat over het toekennen van een aanvraag van een individu, over het aanleggen van een nieuwe weg of over de afhandeling van een klacht.

Als de politiek en het openbaar bestuur zich responsief gedragen, zou dat moeten leiden tot beleid dat aansluit bij de voorkeuren van burgers en tot betere beslissingen. Als mensen ook *ervaren* dat politici en bestuurders luisteren, zou dat volgens de wetenschappelijke literatuur allerlei positieve effecten hebben. Als mensen zien dat de politiek of de overheid responsief is, wint het openbaar bestuur aan legitimiteit: mensen zouden zich meer vertegenwoordigd voelen, meer vertrouwen hebben in overheidsdienaren en -instituten, het proces positiever beoordelen en eerder geneigd zijn uitkomsten van beleid te accepteren (zie o.a. Van den Bos 2023; Brummel en De Blok 2024, zie ook kader 3.4 in hoofdstuk 3). Het idee dat de politiek responsief is, wordt ook gezien als een voorwaarde voor politieke participatie: het heeft alleen maar zin om mee te doen als je het idee hebt dat de overheid daarvoor open staat, de uitkomsten serieus neemt en er iets mee doet (Gil de Zúñiga et al. 2017). Bovendien zou ervaren responsiviteit, dus je gehoord voelen, bijdragen aan het gevoel dat je erkend wordt als mens en als lid van de politieke gemeenschap (vgl. Honneth 1995; Rijnja 2024).

Responsiviteit en andere waarden van de democratische rechtsstaat

De meeste auteurs zijn het er wel over eens dat responsiviteit elementen van luisteren en handelen bevat. Politici en bestuurders moeten weten en snappen wat burgers willen en waarom én ze moeten dat meewegen in hun gedrag en besluiten. Er zijn echter verschillende opvattingen mogelijk van wat goed luisteren en daarnaar handelen inhoudt.

Zo is het bijvoorbeeld de vraag naar *wie* politici zouden moeten luisteren. Moeten zij zich vooral op hun eigen achterban richten of luisteren naar alle mensen in Nederland? En hoe zit het met de belangen en wensen van mensen die (nog) geen stem hebben in het Nederlandse politieke proces, zoals toekomstige generaties? In inspraakprocedures valt de term ‘belanghebbenden’ vaak: in juridische zin kunnen alleen belanghebbenden bezwaar maken tegen een voorgenomen ruimtelijk besluit. Betekent dat dat bestuurders of ambtenaren in dat geval alleen naar die formele belanghebbenden (bijvoorbeeld direct omwonenden) moeten luisteren en niet naar de rest van de gemeente?

Ook is er discussie over de vraag wat politici en bestuurders moeten *doen* met wat ze horen (zie ook hoofdstuk 3). In sommige opvattingen over responsiviteit zouden politici hun keuzes moeten aanpassen aan wat de meerderheid van de kiezers wil (vgl. Esaisson et al. 2017: 740). Anderen benadrukken dat dit in een democratische rechtsstaat niet zonder meer wenselijk of mogelijk is. Het staat bijvoorbeeld op

gespannen voet met de ook in de Nederlandse Grondwet opgenomen bepaling dat vertegenwoordigers ‘zonder last’ optreden en hun eigen keuzes dienen te maken (Urbinati en Warren 2008).⁷ Een andere waarde van de democratische rechtsstaat is dat er rekening moet worden gehouden met de wensen en belangen van minderheden (Van Noije en Den Ridder 2024). Een democratie mag geen dictatuur van de meerderheid zijn. Besluiten aanpassen aan wat (de meerderheid) van de kiezers wil, kan ook botsen met het belang van betrouwbaar en verantwoordelijk bestuur (vgl. Mair 2013). Wat mensen willen, kan veranderen (en zal dat in de toekomst doen) en in theorie is het mogelijk dat responsief zijn voor de wensen van burgers nu, ervoor zorgt dat problemen op de lange termijn niet worden opgepakt en opgelost. Ook dat staat op gespannen voet met de Grondwet, waarin staat dat de overheid een verantwoordelijkheid heeft voor een aantal publieke belangen, zoals bestaanszekerheid, veiligheid en de kwaliteit van de leefomgeving op de langere termijn. Vanwege deze mogelijke spanning tussen wat politici horen als ze luisteren en wat ze daarmee kunnen of willen doen, wijzen diverse auteurs op het belang van contact en goede communicatie tussen burgers en vertegenwoordigers van de overheid: die laatste moeten laten zien dat ze geluisterd hebben en vertellen waarom ze bepaalde besluiten nemen (Van den Bos 2023; Esaiasson et al. 2017).

Zorgen over een politiek die niet goed luistert

Als we met mensen praten over hoe zij vinden dat het gaat met Nederland en de politiek, dan horen we regelmatig dat mensen vinden dat de politiek niet luistert naar burgers en niet goed weet wat er onder de bevolking speelt (zie ook hoofdstuk 1). We beginnen dit hoofdstuk door dieper in te gaan op deze zorg.

Een grote groep Nederlanders voelt zich niet gehoord

De zorg dat de politiek niet luistert naar burgers leeft breder dan alleen bij mensen die vinden dat Nederland de verkeerde kant opgaat, zoals in de citaten waarmee dit hoofdstuk begon. Als we mensen vragen hoe zij de vertegenwoordiging en responsiviteit ervaren, dan zien we dat een grote groep zich niet gehoord voelt (zie figuur 2.1, tabel 2.1 en tabel 2.2). 57% van de Nederlanders vindt dat de politiek (veel) te weinig opkomt voor de belangen van mensen zoals zij.⁸ 41% denkt dat politici weinig geven om wat mensen zoals zij denken en 47% denkt dat mensen zoals zij geen enkele invloed hebben. Over de stelling dat de overheid onvoldoende doet voor mensen zoals ik, is er iets meer verdeeldheid: daarmee is 36% het oneens en een derde is het daarmee eens.

Overwegend negatief over de mate waarin de regering luistert en daarnaar handelt

Ook de *oordelen* van burgers over responsiviteit in Nederland zijn vaker negatief dan positief. Esaiasson en zijn collega's (2017: 743) zien responsiviteit als een vorm van politiek gedrag dat drie activiteiten omvat: 1) acties om zich te informeren over wat burgers vinden en willen, 2) acties gericht op het geloofwaardig uitleggen van beslissingen, en 3) acties om besluiten aan te passen in de richting van de wensen van de meerderheid. Over al deze drie activiteiten is de grootste groep Nederlanders negatief. 42% vindt niet dat de regering zich goed op de hoogte houdt van wat burgers willen, 38% vindt niet dat de regering probeert te voldoen aan de wensen van burgers en 44% vindt dat besluiten niet goed uitgelegd worden. 43% is het oneens met de stelling dat de politiek de belangen van verschillende groepen burgers zorgvuldig afweegt. De groep die wél vindt dat er aan deze aspecten van responsiviteit wordt voldaan, is klein (tussen de 15%

7 Tot 1983 stond er in de Grondwet ‘zonder last of ruggenspraak’; ‘ruggenspraak’ is er precies om deze reden uitgehaald. Het idee was dat overleg met kiezers of de achterban van partijen mogelijk moet zijn, maar dat volksvertegenwoordigers uiteindelijk mogen stemmen zoals ze zelf willen.

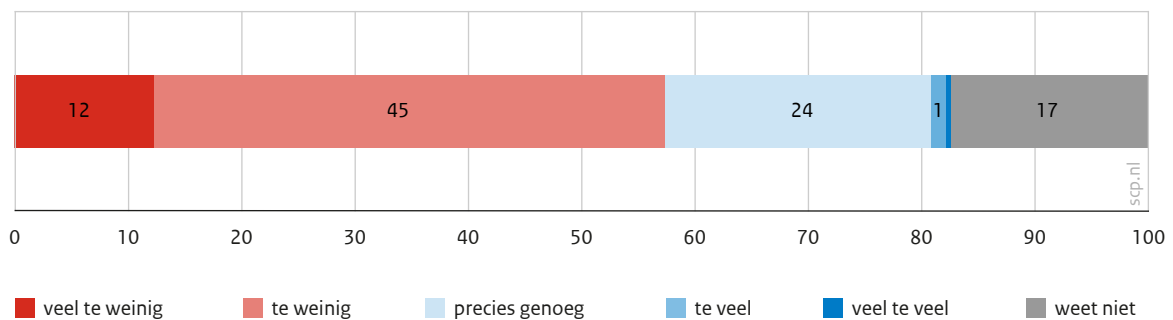
8 In 2023 is deze stelling ook voorgelegd in het onderzoek naar gepercipieerde vertegenwoordiging. Toen waren de uitkomsten vergelijkbaar met die in april 2024. Omdat we in 2023 en 2024 deels dezelfde mensen hebben ondervraagd, kunnen we kijken naar ontwikkelingen op individueel niveau. Dan blijkt dat 55% in 2023 en 2024 hetzelfde antwoord gaven. 19% van de mensen is in 2024 negatiever over de mate waarin de politiek zijn belangen behartigt, 25% is er positiever over geworden. De Tweede Kamerverkiezingen van 2023, die tussen beide metingen in zaten, hebben dus op het niveau van de bevolking als geheel niet gezorgd voor positievere oordelen over de mate van vertegenwoordiging. Uitgesplitst naar kiezersgroepen zien we ook geen duidelijke patronen.

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

en 23%). In 2022 en 2023 zijn deze stellingen ook al eens voorgelegd en ook toen oordeelden Nederlanders overwegend negatief over de mate waarin de regering zich responsief opstelt (Van Noije et al. 2023; Van Noije en Geurkink 2024).

Hoewel het *oordeel* over responsiviteit in Nederland en de eigen *ervaringen* met responsiviteit in theorie anders kunnen zijn, verwachten we dat ze sterk samenhangen. En dat klopt: mensen die het gevoel hebben dat de politiek niet opkomt voor mensen zoals zij, zijn ook minder tevreden over de mate waarin de politiek verschillende groepen in de samenleving vertegenwoordigt (zie figuur 2.2).

Figuur 2.1 Oordelen over de mate waarin de politiek opkomt voor de belangen van mensen zoals u, bevolking van 18+, april 2024 (in procenten)^a

a Vraagstelling: 'Vindt u dat er in de politiek voldoende wordt opgekomen voor de belangen van mensen zoals u?'

Bron: COB-LISS april 2024

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

Tabel 2.1 Stellingen over de politiek, bevolking van 18+, (na)zomer 2021-winter 2023/2024 (in procenten)^a

	(na)zomer 2021- voor- jaar 2022	(na)zomer 2022- voorjaar 2023	(na)zomer 2023	winter 2023- 2024
Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.				
oneens	27	28	29	29
eens	48	48	48	47
De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.				
oneens	35	36	36	36
eens	32	31	34	33
Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.				
oneens	26	26	27	28
eens	42	42	43	41

a De antwoordcategorieën oneens en helemaal oneens zijn samengenomen, net als eens en helemaal eens.

De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal en geen antwoord op tot 100%. In de laatste kolom zijn percentages vetgedrukt als die deze meting significant (bij $p < 0,01$) afwijken van de meting in (na)zomer 2023. In de winter van 2023/2024 waren er geen significante afwijkingen van de voorlaatste meting.

a De antwoordcategorieën oneens en helemaal oneens zijn samengenomen, net als eens en helemaal eens. De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal en geen antwoord op tot 100%.

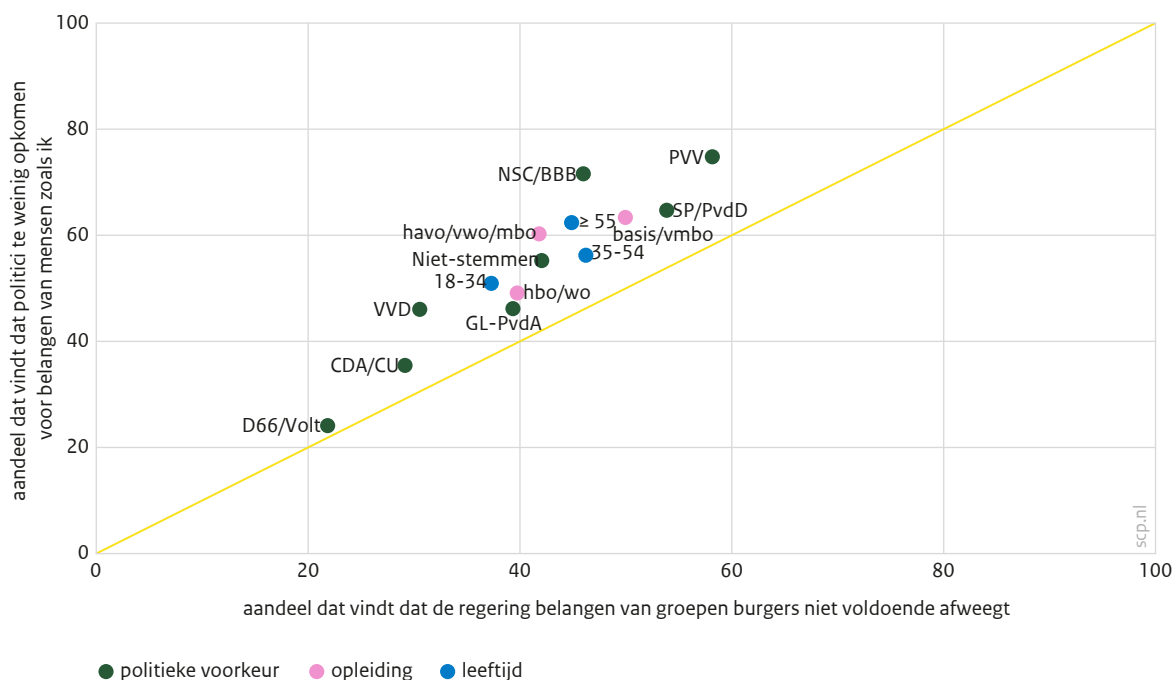
Bron: NIB juli 2021-februari 2024

Tabel 2.2 Stellingen over ervaren vertegenwoordiging en responsiviteit, bevolking van 18+, april 2024 (in procenten)^a

	(helemaal) oneens	neutraal	(helemaal) eens	weet niet
De regering zorgt dat ze op de hoogte blijft van de wensen van burgers.	42	33	18	7
De regering legt haar besluiten uit aan burgers.	44	32	17	6
De regering probeert te voldoen aan de wensen van burgers.	38	34	23	5
De regering weegt de belangen van verschillende groepen burgers zorgvuldig af.	43	34	15	8

a De antwoordcategorieën oneens en helemaal oneens zijn samengenomen, net als eens en helemaal eens. De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal en geen antwoord op tot 100%. Bron: COB-LISS april 2024

Figuur 2.2 Ervaren belangenafweging^a en oordelen over belangenafweging^b door diverse subgroepen, bevolking van 18+, april 2024 (in procenten)

a Vraagstelling: ‘Vindt u dat er in de politiek genoeg wordt opgekomen voor de belangen van mensen zoals u?’

Weergegeven is het percentage binnen de respectievelijke groepen die vindt dat dat (veel) te weinig gebeurt.

Percentages tellen samen met precies genoeg, te veel, veel te veel en ‘ik weet het niet’ op tot 100%.

b Stelling: ‘De regering weegt de belangen van verschillende groepen burgers zorgvuldig af.’ Weergegeven is het

percentage binnen de respectievelijke groepen die het daarmee (helemaal) oneens is. Percentages tellen samen met precies genoeg, niet eens niet oneens, eens, helemaal eens en ‘ik weet het niet’ op tot 100%.

Bron: COB-LISS april 2024

Kiezers van PVV, NSC/BBB en SP/PvdD voelen zich vaker niet gehoord

55-plussers vinden vaker dan jongere leeftijdsgroepen dat de politiek te weinig opkomt voor mensen zoals zij. Hbo- en wo-geschoolden vinden minder vaak dat de politiek niet voor hen opkomt en zijn ook minder negatief over de belangenafweging dan mensen met basisonderwijs en vmbo.

Zeker als we kijken naar stemgedrag tijdens de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen zijn er grote verschillen in oordelen over responsiviteit. PVV-stemmers en NSC/BBB-stemmers hebben vaker het gevoel dat er (veel) te weinig naar hen wordt geluisterd dan stemmers op GroenLinks-PvdA, VVD, CDA/CU en vooral D66/Volt. De groepsverschillen zijn voor gepercipieerde vertegenwoordiging kleiner. PVV-stemmers zijn daar iets negatiever over (58% is het oneens met de stelling dat de regering de belangen van burgers zorgvuldig afweegt), VVD- en D66/Volt-stemmers iets positiever (resp. 31% en 22% is het oneens).

Alle groepen zijn negatiever over de mate waarin belangen van mensen zoals zij meetellen dan over de belangenafweging in Nederland in het algemeen. Daar staan alle groepen links van de schuine lijn in figuur 2.2. Hoe verder groepen af staan van die lijn, hoe groter het verschil tussen beide oordelen. Voor aanhangers van D66/Volt is dat verschil dus relatief klein. Aanhangers van NSC/BBB, PVV en mensen met een havo/vwo/mbo-opleiding oordelen negatiever over de mate waarin mensen zoals zij vertegenwoordigd worden dan over zorgvuldige belangenafweging in Nederland.

Mensen leiden uit de uitkomst af dat er onvoldoende geluisterd wordt

Waaruit maken mensen op dat belangen niet goed worden afgewogen of dat de politiek onvoldoende luistert naar mensen zoals zij? Uit open antwoorden en focusgroepgesprekken blijkt dat mensen dat vooral afleiden uit de keuzes die politici maken en de uitkomsten van beleid. Als ze voorbeelden noemen, gaan die vaak over wonen, immigratie, inkomen, zorg of de afhandeling van overheidsschandalen. Mensen zien dat er onvoldoende betaalbare woningen zijn en leiden daaruit af dat er te weinig wordt gekeken naar de belangen van mensen die een huis zoeken. Vergelijkbare redeneringen zien we als het gaat om armoede in Nederland, problemen met het vinden van passende zorg voor mensen die ziek of oud zijn en de afhandeling van het Toeslagenschandaal en de aardbevingsschade in Groningen. Sommigen vinden dat de politiek te veel tijd en geld besteedt aan asielzoekers ten koste van mensen die al in Nederland wonen. Ze leiden daaruit af dat er met belangen van 'gewone Nederlanders' geen rekening wordt gehouden (zie ook hoofdstuk 1).

'In z'n algemeenheid vind ik dat het niet goed gaat met onderwijs, gezondheidszorg, veiligheid, woningmarkt en migratie. Mensen zoals ik vinden dat er geen goed beleid hierop wordt gevoerd.'
(man, 77 jaar, mbo)

'Er zijn structurele problemen hier in Nederland die gewoon niet aangepakt worden. Zoals armoede. Er zijn nu ruim één miljoen mensen die onder de armoedegrens leven, en ik geloof dat 85.000 daarvan kinderen zijn, kinderen hè, die eigenlijk hun toekomst..., dat wordt de "lost generation" in feite. Maar dat is al jaren aan de gang en daar wordt niet echt iets aan gedaan. Ze weten niet wat er leeft. Maar ik denk ook dat het ze gewoon niet interesseert.' (Arnhem, groep hbo/wo)

Sommigen denken dat politici wel luisteren, maar daar niets mee (kunnen) doen

Er zijn ook mensen die denken dat politici best luisteren en weten wat er leeft, maar dat ze er niet altijd iets mee kunnen of willen doen. In dit perspectief is er dus wel voldaan aan één aspect van responsiviteit (luisteren), maar niet aan een ander aspect ervan (beslissingen aanpassen op basis van wat ze horen). Sommigen denken dat de politiek er bewust voor kiest om niet te handelen naar wat ze gehoord hebben. Een deelnemer in de focusgroep in Amsterdam noemt als voorbeeld lokale besluitvorming over het opheffen van een buslijn. Na een inspraakprocedure was het volgens deze deelnemer de lokale politiek bekend dat inwoners de buslijn wilden behouden, maar handelden politici daar vervolgens niet naar.

Anderen zijn iets milder over de intentie van politici en denken dat het niet altijd mogelijk is om iets te doen met wat ze horen. Bijvoorbeeld omdat er zoveel verschillende meningen en belangen zijn dat het onmogelijk is om iedereen zijn zin te geven. Of omdat politici uiteindelijk compromissen moeten sluiten. Iemand anders noemt de Europese Unie (EU) als voorbeeld: politici weten wel wat burgers willen, maar omdat er in Europees verband afspraken zijn gemaakt, kunnen ze er niets mee doen. Ook in dit geval zien mensen dus een door hun ongewenste uitkomst, maar denken ze dat dit komt omdat de politici niet kunnen handelen op basis van wat ze horen.

'Je kan overal je verhaal kwijt, soms kunnen ze er niks mee. Maar ligt dat aan de overheid... de waarheid zal in het midden liggen. Er spelen zoveel belangen mee, het is gewoon lastig.' (man, 43 jaar, mbo)

'Het is onmogelijk met alle verschillende groepen rekening te houden. Er is altijd wel iemand die het er niet mee eens is.' (vrouw, 61 jaar, hbo)

'Ik denk dat ze wel weten wat er leeft, maar ze doen er niet altijd wat mee. Dus ik denk dat ze heel goed weten waar mensen tegenaan lopen en waar ze als overheid misschien iets mee kunnen, maar dan moeten ze uiteindelijk toch samenwerken en wordt er overal water bij de wijn gedaan en dan... Dus je hoort wel steeds dat ze er mee bezig zijn, het is alleen allemaal zo langdradig voordat er echt iets wordt beslist, dat ik denk van: ze weten het wel maar er gebeurt gewoon te weinig.' (Arnhem, groep hbo/wo)

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

Er zijn ook mensen die denken dat het soms wel lukt om naar iedereen te luisteren en soms niet. In de focusgroepen denkt men dat het op lokaal niveau beter lukt om te luisteren naar wat mensen willen dan op landelijk niveau, omdat lokale politici op dezelfde plek wonen en beter snappen wat er leeft.

Je niet gehoord voelen voelt onrechtvaardig en leidt tot afhaken, boosheid en frustratie

Als mensen zich niet gehoord voelen, kan dat volgens de literatuur negatieve gevolgen hebben. Het zou leiden tot onvrede over de politiek en de representatieve democratie. En kan leiden tot frustratie en boosheid (Van den Bos 2023: 45). De kans is dan groter dat mensen een door hen ongewenste uitkomst niet accepteren. Mensen kunnen het gevoel krijgen dat het toch geen zin heeft om mee te doen, zich niet erkend voelen als onderdeel van de politieke gemeenschap en daardoor kunnen hun betrokkenheid en participatie afnemen.

In de focusgroepen vroegen we deelnemers of het voor hen belangrijk was om gehoord te worden en wat het met hen doet als ze het gevoel hebben dat dat niet zo is. We zagen twee typen reacties die aansluiten bij de negatieve gevolgen die er volgens de literatuur zouden zijn.⁹

De eerste soort reactie is dat het mensen niet zoveel kan schelen. Deze reactie komt van deelnemers (vooral mannen) die vinden dat ze het op zich goed hebben. Ze houden zich niet bezig met politiek, maar leven hun leven en gaan stemmen omdat het zo hoort (en je anders niet mag klagen). In hun beleving trekt de politiek zich niet zoveel van hen aan, en zij niet van de politiek. Uit deze reactie spreekt een soort gelatenheid.

Gespreksleider: 'Wat doet het met je, dat je dat gevoel hebt?' (Arnhem, groep t/m mbo)

A: 'Niks eigenlijk. Je hebt er niet veel invloed op dus dat is het ook een beetje.'

De tweede soort reactie is er een van boosheid, frustratie en moedeloosheid. Een gespreksdeelnemer in Amsterdam en een in Arnhem hebben geprobeerd van zich te laten horen. De mevrouw in de Amsterdamse groep heeft meegedaan aan inspraakbijeenkomsten in Amstelveen over het verdwijnen van een buslijn. Een mevrouw in de Arnhemse groep heeft bij diverse lokale politici aandacht gevraagd voor haar moeilijke positie in de bijstand. In beide gevallen leidde dat niet tot het gewenste resultaat. Dat heeft bij hen het gevoel opgeroepen dat politici zich niet kunnen verplaatsen in situaties die zij zelf niet meemaken en dat van je laten horen dus geen zin heeft.

'Zeven jaar geleden hebben we met een hele grote groep voor het gemeentehuis geprotesteerd [tegen het vervangen van een bus door een tram, red.]. Daar luisteren ze niet naar. Het is natuurlijk een prestigeproject, want dan kunnen de toeristen uit [plaats] naar het fantastische [plaats] komen. Ik weet niet wat ze er moeten doen, maar oké. Maar dan denk ik van, ja weet je, ik kan me er nu niet meer druk om maken, want zeven jaar geleden heb ik mijn zegje gedaan om het zo maar te zeggen, laat maar gaan. (...) Wij hebben destijds bij het gemeentehuis gezegd van: gebruiken jullie zelf het openbaar vervoer, wethouders? Nou, daar kwamen allemaal nee'tjes uit. En toen zeiden wij ook van, jullie zijn ook niet degenen die hierover kunnen beslissen. De mensen die hierover beslissen, gebruiken het openbaar vervoer niet.' (Amsterdam, groep t/m mbo)

'Ik knok al jaren voor mijn rechten bij de overheid. Ik heb verschillende partijen aangeschreven. De Raad van de gemeente heeft partijen aangeschreven namens mij. Er wordt niets, maar dan ook niets mee gedaan. Dan heb ik het over mezelf, maar ik weet, alleen uit mijn omgeving al, dat er vier mensen in precies dezelfde situatie zitten als ik. Word ik daar weleens moedeloos van? Ja.' (Arnhem, groep t/m mbo)

⁹ Op de samenhang met houdingen over democratie en politiek komen we aan het slot van dit hoofdstuk terug, naar de relatie met acceptatie van uitkomsten kijken we aan het slot van hoofdstuk 3.

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

In open antwoorden zien we reacties die hierop aansluiten. Als mensen het gevoel hebben dat er naar hen zelf of mensen zoals zij niet geluisterd wordt (en naar anderen wel) en politici tegen de zin van (in hun ogen de meerderheid van) de bevolking toch een bepaalde beslissing nemen, leidt dat tot gevoelens van onrechtvaardigheid en boosheid. Dat is bijvoorbeeld het gevoel dat uit de drie citaten aan het begin van dit hoofdstuk spreekt (en daarvan zijn er in de open antwoorden in de enquête nog heel veel meer). Bij sommige mensen spreekt er minder boosheid uit hun antwoord, maar rechtvaardig vinden ze het niet:

‘Ik denk dat mensen met geld en een grote mond meer gedaan krijgen dan mensen zoals wij, ik zou niet weten hoe ze het beter kunnen doen. Ikzelf ben best tevreden met mijn leven, maar dat neemt het gevoel niet weg, dat het soms wel een beetje oneerlijk is gesteld in ons land.’ (vrouw, 74 jaar, vmbo)

Wie worden niet gehoord, en wie wel?

Veel mensen vinden dus dat de politiek belangen niet goed afweegt of voelen zich niet gehoord. We zagen hierboven al dat dit gevoel bij sommige groepen sterker leeft dan bij anderen (figuur 2.2) en we zagen ook al dat sommige mensen groepen noemen die volgens hen te weinig gehoord worden (mensen met een huis, gewone Nederlanders) of die juist te veel gehoord worden (mensen met geld). Hier verkennen we dit verder.

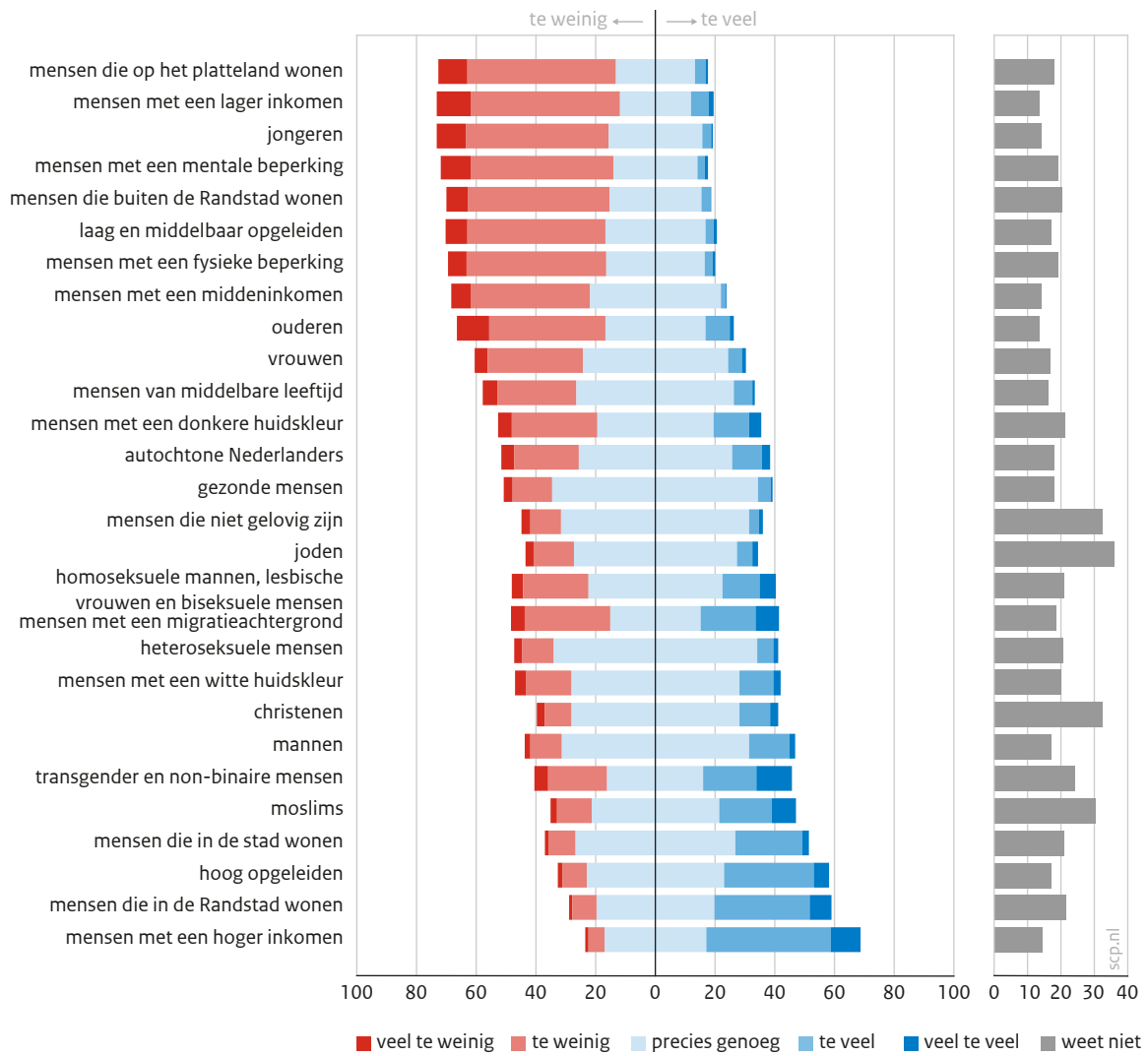
In de wetenschappelijke literatuur is er veel aandacht voor het probleem dat niet iedereen in gelijke mate gehoord of vertegenwoordigd wordt. Daarbij gaat het erom dat sommige groepen fysiek minder aanwezig zijn in politiek en bestuur (descriptieve vertegenwoordiging op basis van achtergrondkenmerken) of dat hun meningen minder goed gehoord worden (inhoudelijke vertegenwoordiging). Zo is er bijvoorbeeld aandacht voor het feit dat mensen met een basisschool-, lbo- of mbo-opleiding minder vaak volksvertegenwoordiger of bestuurder zijn (Bovens en Wille 2017), net als mensen met een migratieachtergrond (Dagevos et al. 2024), mensen uit bepaalde regio's in Nederland (vgl. Van den Berg en Vulpen 2019) en mensen uit de lhbt-gemeenschap (Schotel 2023). Hun meningen en belangen zouden minder goed doorklinken in het beleid, mede omdat ze minder aanwezig zijn op de plekken waar besluiten worden genomen (zie ook Hakhverdian en Schakel 2017).

Is dit ook het beeld dat Nederlanders hebben van naar wie de politiek wel en niet luistert? Zijn er specifieke groepen die te weinig worden gehoord? Of luistert de politiek naar niemand? En in hoeverre denken Nederlanders hier hetzelfde over of zijn er verschillende beelden van wie wel en niet gehoord wordt? We gaan hier op deze vragen in. Dat doen we met een gesloten vraag in de enquête, waarin mensen voor 28 groepen moesten aangeven of zij vinden dat de belangen van die groep te weinig, te veel of precies genoeg worden meegewogen (zie figuur 2.3).¹⁰ Deze groepen zijn gekozen omdat ze een aantal dimensies vertegenwoordigen waarvan we op basis van de literatuur weten dat er verschillen zijn in de mate van feitelijke en ervaren representatie. Het gaat om verschillen in sociaaleconomische positie, geslacht, leeftijd, regio, etniciteit, seksuele oriëntatie, gezondheid en religie. We stelden mensen ook twee open vragen naar ervaren en gepercipieerde vertegenwoordiging van bepaalde groepen (zie figuur 2.4). Omdat de gesloten vragen over gepercipieerde en ervaren responsiviteit sterk samenhangen en mensen in open antwoorden dezelfde groepen noemden, behandelen we gepercipieerde en ervaren vertegenwoordiging hier samen.

¹⁰ In de vragenlijst zijn de termen ‘laag en middelbaar opgeleiden’ en ‘hoog opgeleiden’ gebruikt. Hoewel dit ook termen zijn die respondenten zelf in open vragen gebruiken, gebruiken wij ze niet meer in de beschrijving van opleidingsgroepen. We proberen daar zo precies mogelijk te zeggen om welke opleiding het gaat, zonder hiërarchie. We laten de termen hier wel staan in de figuren, om te laten zien welke vragen de respondenten voorgelegd kregen.

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

Figuur 2.3 Oordelen over de mate waarin belangen van groepen behartigd worden, bevolking van 16+, 2023 (in procenten)^a

a Vraagstelling: 'Vindt u dat de Tweede Kamer genoeg opkomt voor de belangen van deze groepen?'

Bron: LISS-Democratic Innovations 2023

Figuur 2.4 Groepen waarvoor te weinig aandacht is, bevolking van 18+, april 2024^a

a We vroegen een selectie van respondenten hun antwoord op de stellingen over ervaren belangenafweging (zie figuur 2.2) en hun oordeel over belangenafweging (de laatste stelling uit tabel 2.2) toe te lichten. We vroegen hun aan wie zij denken bij 'mensen zoals ik' en 'welke belangen minder goed meetellen'. De groepen die zijn genoemd, zijn weergegeven in dit figuur. Hoe vaker ze zijn genoemd, des te groter zijn de woorden. NB Dit zijn ongewogen open antwoorden van een deel van de respondenten, ze zijn dus niet representatief voor alle respondenten of voor Nederland als geheel.

Bron: COB-LISS april 2024

Te weinig aandacht voor mensen met een lager inkomen, van het platteland, jongeren...

Er is een aantal groepen van wie bijna de helft of meer vindt dat de politiek (veel) te weinig opkomt voor hun belangen. Het gaat om mensen met een lager inkomen, mensen die op het platteland of buiten de Randstad wonen, jongeren, mensen met een mentale of fysieke beperking, mensen met een basisschool-, middelbare school- of mbo-opleiding en ouderen. Van deze groepen vindt dus (bijna) een meerderheid dat ze onvoldoende gehoord worden.

Dit komt grotendeels overeen met de open antwoorden. Daar worden mensen met lagere inkomens, jongeren, ouderen en mensen die ziek zijn genoemd als groepen waarvoor minder aandacht is. Mensen denken dat de aandacht voor deze groepen minder is (of ervaren dit aan den lijve) omdat ze er in hun ogen bekaaid vanaf komen. Er is bijvoorbeeld te weinig aandacht voor hun lastige inkomenspositie (dat geldt voor mensen met lage inkomens, gepensioneerden en studenten van de pechgeneratie),¹¹ ze kunnen geen huis vinden (jongeren) of er is geen goede zorg (ouderen, mensen met een beperking).

'De ouderen, zieken en de (werkende) mensen met lage inkomens.' (man, 70 jaar, basisonderwijs)

'Starters die op zoek zijn naar een huis en een studieschuld hebben doordat mijn generatie geen geld en/of compensatie lijkt te verdienen.' (man, 25 jaar, wo)

'Zorg voor oudere mensen is slecht en kosten vliegen omhoog.' (man, 66 jaar, mbo)

11 Studenten van de pechgeneratie zijn studenten die zijn begonnen met studeren in de periode 2015-2023. Zij kregen in tegenstelling tot generaties voor en na hen geen basisbeurs, maar moesten al het geld voor hun studie lenen.

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

In de open antwoorden worden mensen buiten de Randstad en mensen met een lagere opleiding ook wel genoemd als groepen waarvoor weinig aandacht is, maar dit gebeurt minder vaak. In de focusgroepen in Arnhem komt dit wel terug:

‘Ik denk dat de politiek wel erg op de Randstad gericht is en dat is natuurlijk maar een klein gedeelte van Nederland. Wel het dichtstbevolkte gedeelte, maar ik heb wel altijd het gevoel gehad dat als je kijkt naar de landelijke overheid dat het een beetje grachtengordelpolitiek is. (...) Op het moment dat er verkiezingscampagnes komen dan zie je al dat het heel open gericht is naar de rest van Nederland, maar zodra de kabinetsformatie begint gaat het voor mijn gevoel alweer heel erg naar wat zijn in de Randstad de punten die spelen. Ik heb het idee dat ze van de helft van de bevolking weten wat er speelt en dat is toch wat er in Zuid-Holland gebeurt.’ (Arnhem, groep t/m mbo)

... en middeninkomens, ‘gewone’ of ‘hardwerkende’ Nederlanders

Uit de enquête blijkt dat een grote groep van 43% vindt dat er te weinig aandacht is voor de belangen van mensen met een middeninkomen. Dit beeld sluit aan bij iets wat we in de open antwoorden vaak terugzien. Ook daar noemen respondenten middeninkomens als groep die in hun ogen te weinig wordt gezien, maar ze gebruiken ook andere termen, zoals ‘middenklassen’ of ‘hardwerkende mensen’ (zie figuur 2.4). Dat zijn steeds iets andere woorden, maar waar respondenten op lijken te doelen is dat er een groep is die werkt, belasting betaalt en zich aan de regels houdt, niet heel rijk of heel arm is, en daardoor eigenlijk over het hoofd wordt gezien.

‘Als je een gewone hardwerkende Nederlander bent, moet je voor alles betalen en je krijgt er zeer weinig voor terug.’ (vrouw, 62 jaar, hbo)

‘Er wordt veel gekeken naar de arme mensen, maar weinig naar de middenklasse. Maar langzaam gaat het daar steeds slechter mee. De hardwerkende mensen.’ (vrouw, 37 jaar, hbo)

Het is, zoals twee deelnemers in de focusgroep (hbo/wo-opgeleiden) in Arnhem zeggen, een groep met onbenut potentieel:

A: ‘Ik hoor een beetje bij de middenmoot van het land, zeg maar, de mensen met wie het op zich gewoon best wel goed gaat, ik denk niet dat die heel goed in beeld zijn. Dus ja...’

B: ‘En dan meer van wat ze nog zouden kunnen bieden, of het potentieel dat er zit, dan dat er extra aandacht nodig is.’

A: ‘Nee nee, maar juist de andere kant op van, maak daar gebruik van. Ik ken om mij heen best wel mensen die willen werken, meer willen gaan betekenen voor, nou ja, het land of noem maar op.’

Naast die hardwerkende mensen die niet gezien worden (en waarnaar in de enquête niet is gevraagd) is er nog een meerderheidsgroep die volgens de respondenten te weinig wordt gehoord, namelijk die van de ‘Nederlanders’ of ‘gewone mensen’. Als mensen deze term gebruiken, dan is dat vaak in contrast met mensen met een migratieachtergrond of asielzoekers voor wie volgens hen te veel aandacht is (zie ook hoofdstuk 1):

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

‘Als Nederlander word je gestraft als je hard werkt. We moeten steeds meer betalen. Migranten worden voorgetrokken. Men ziet Nederland als luilekkerland en daar hebben ze gelijk in. Als buitenlander krijg je veel meer dan als Nederlander.’ (vrouw, 57 jaar, mbo)

‘Nederland zit ramvol. We hebben te weinig huizen en als die al vrijkomen, worden ze eerst toegekend aan niet-Nederlanders.’ (man, 42 jaar, mbo)

Hiermee samenhangend is er ook een groep die vindt dat ‘mensen’ of ‘burgers’ onvoldoende gehoord worden. Die termen worden vaak in een wat minder specifieke context gebruikt dan de termen hierboven, maar hebben ermee gemeen dat het achterliggende idee is dat er hele grote groepen zijn (gewone mensen, Nederlanders, middengroepen) van wie de belangen onvoldoende gehoord worden.

‘Men heeft geen oog voor de bevolking. Er is een plan en dat moet uitgevoerd worden. Helaas. En ze drukken door.’ (man, 52 jaar, hbo)

Overigens valt in de open antwoorden ook op hoe divers de antwoorden zijn en hoeveel verschillende groepen zich niet gehoord voelen of volgens mensen niet gehoord worden. Een kleine greep uit de andere groepen die mensen noemen: bepaalde beroepsgroepen (ondernemers, boeren, mensen in het onderwijs, mensen in de zorg), mensen van een bepaalde politieke kleur (links, rechts, mensen die klimaat belangrijk vinden), of mensen met een bepaalde gezinssituatie (gezinnen met jonge kinderen, singles).

Verschillende percepties over aandacht voor migratieachtergrond en seksuele oriëntatie

Terwijl er over sommige groepen wel enige consensus is dat ze te weinig gehoord worden, is er over de mate van vertegenwoordiging van andere groepen meer verdeeldheid. De grootste meningsverschillen zijn er over de aandacht voor mensen met een migratieachtergrond. Er is een groep die vindt dat zij (veel) te weinig aandacht krijgen (30%) en een groep die vindt dat er (veel) te veel aandacht is voor mensen met een migratieachtergrond (24%). Iets vergelijkbaars zien we bij de stelling over moslims en mensen met een donkere huidskleur.¹²

Als we deze stellingen over vertegenwoordiging van mensen met een migratieachtergrond uitsplitsen naar achtergrond, zien we dat Marokkaanse, Turkse, Surinaamse of Caribische Nederlanders in meerderheid vinden dat mensen met een migratieachtergrond te weinig vertegenwoordigd worden (zie figuur 2.5). Dat sluit aan bij recent onderzoek naar ervaren vertegenwoordiging van mensen met een migratieachtergrond waaruit blijkt dat zij zich niet vertegenwoordigd en gehoord voelen door de politiek (Dagevos et al. 2024; Geurts et al. 2024; De Jong en Mügge 2023; De Jong 2024).

Verdeeldheid over de mate waarin mensen met een migratieachtergrond gehoord worden, is er vooral onder mensen zonder migratieachtergrond en mensen met een Europese migratieachtergrond. Van hen vindt een deel dus dat de belangen van migranten te veel gehoord worden en een deel dat ze te weinig gehoord worden.

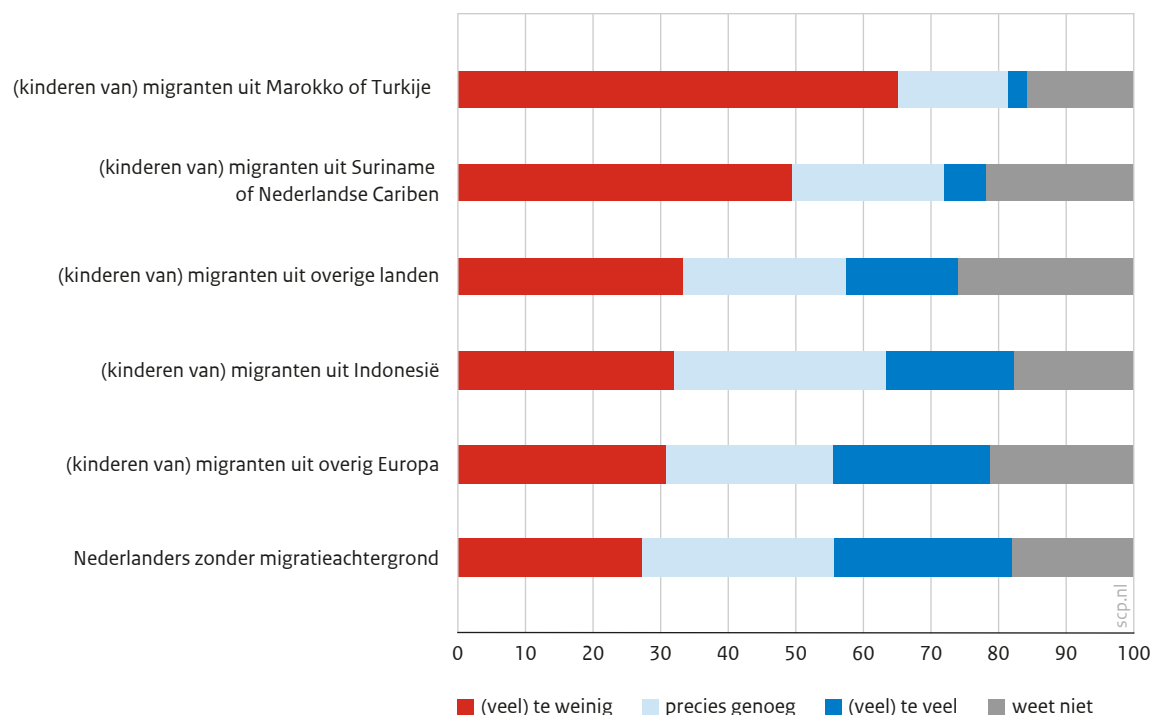
‘Ik zie mezelf als doorsnee persoon. Tegenwoordig wordt er in mijn ogen veel meer mee gegaan met minderheden. Iedereen die “anders” is wordt bijna positief gediscrimineerd. Of dat nu gaat om geloof, afkomst, seksualiteit of andere vlakken. Dat iedereen een stem krijgt vind ik goed, maar gedachtegangen van deze minderheden worden bijna gepromoot. Dat vind ik erg ver gaan.’ (man, 36 jaar, mbo)

‘Ik ben van mening dat deze rechtse regering te weinig rekening houdt met de lagere sociale klassen, de nieuwe Nederlanders en de klimaatbewusten.’ (vrouw, 36 jaar, hbo)

¹² De aandelen die vinden dat autochtone Nederlanders, witte mensen en christenen te veel of te weinig gehoord worden zijn ongeveer even groot, maar het gaat om kleinere aandelen. Van autochtone Nederlanders en witte mensen vindt de grootste groep dat ze precies genoeg gehoord worden, bij christenen is er een aanzienlijk groep die aangeeft het niet te weten.

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

Figuur 2.5 Oordelen over de mate waarin belangen van mensen met een migratieachtergrond worden behartigd naar herkomst, bevolking van 16+, 2023 (in procenten)^a

a Vraagstelling: 'Vindt u dat de Tweede Kamer genoeg opkomt voor de belangen van deze groepen?' De groep 'mensen met een migratieachtergrond' is opgesplitst naar het land van de eigen migratieachtergrond of het land van de migratieachtergrond van (één) van de ouders.

Bron: LISS-Democratic Innovations 2023

23% van de mensen vindt dat homoseksuele, lesbische en biseksuele mensen te weinig gehoord worden, en 22% vindt dat over transgender mensen. Er zijn ook mensen die vinden dat deze groepen juist te veel gehoord worden: respectievelijk 16% en 26%. Ook hier zien we dat mensen die zichzelf tot deze groepen rekenen vaker negatief oordelen over de vertegenwoordiging van deze groepen. Ook dat sluit aan bij eerder onderzoek naar de feitelijke en ervaren vertegenwoordiging van mensen met een niet-heteroseksuele oriëntatie (Schotel 2023). Vooral mensen met een heteroseksuele oriëntatie zijn verdeeld; onder hen is een groep die vindt dat mensen met een niet-heteroseksuele oriëntatie te weinig gehoord worden en een groep die vindt dat ze te veel gehoord worden.

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

Te veel aandacht voor rijke mensen en politici zelf

Naast de groepen waarvan mensen vinden dat er te weinig naar geluisterd wordt, wordt er volgens bijna de helft van de Nederlanders naar één groep te veel geluisterd: naar rijke mensen. Ook in het kwalitatief onderzoek worden rijke mensen of mensen met geld vaak genoemd als groep die te veel aandacht krijgt.

‘Regeringen zijn er voor de grote bedrijven en voor de belangen van lobbygroepen en rijke en invloedrijke mensen.’ (man, 50 jaar, hbo)

Een andere groep waarnaar de politiek volgens burgers te veel luistert zijn politici zelf, zo blijkt uit de open antwoorden. Veel mensen vinden dat politici te veel met zichzelf en hun eigenbelang bezig zijn in plaats van met de belangen van burgers of het algemeen belang.

‘De politiek zit er meer ter meerdere eer en glorie van zichzelf. [Niet voor] mensen zoals ik, de doorsnee Nederlander.’ (man, 71 jaar, mbo)

Te veel of genoeg aandacht voor Randstedelingen en hbo- en academisch opgeleiden

Er zijn nog twee andere groepen waarvan bijna niemand vindt dat ze te weinig worden gehoord: Randstedelingen en hbo- of academisch opgeleiden. Die krijgen volgens verreweg de meeste mensen genoeg of zelfs te veel aandacht (dat laatste vindt ongeveer een derde). Overigens vinden ook sommige mensen die zichzelf tot deze groepen rekenen dat:

‘Ik ben hoog opgeleid, heb een koophuis, een partner die hoog opgeleid is, woon in de Randstad, ben autochtoon etc. Die mensen worden over het algemeen goed vertegenwoordigd.’ (man, 32 jaar, wo)

Er zijn ook groepen waarvan de meeste mensen vinden dat ze precies goed vertegenwoordigd worden, niet te veel en niet te weinig dus. Dat geldt voor gezonde mensen, mensen met een heteroseksuele oriëntatie, mannen en gelovige mensen.

Verschillende oordelen over de mate waarin groepen gehoord worden

Hierboven bespraken we welke groepen volgens mensen te weinig of juist te veel gehoord worden. We zagen dat er groepen zijn die volgens een meerderheid onder- of oververtegenwoordigd worden, maar in figuur 2.3 zien we ook dat er verschillend wordt gedacht over de mate waarin sommige groepen gehoord worden. Zelfs als er een meerderheid is die ondervertegenwoordiging ziet, is nog steeds een substantiële minderheid van mening dat de mate van vertegenwoordiging ‘precies goed’ is.

In deze paragraaf verkennen we deze meningsverschillen verder en kijken we of we groepen kunnen onderscheiden op basis van hun oordelen over vertegenwoordiging (zie ook figuur 2.3). We doen dat om te achterhalen in hoeverre Nederlanders een gedeeld beeld hebben van welke groepen onder- en oververtegenwoordigd worden en in welke mate dat het geval is. De vraag is of Nederlanders vooral zullen verschillen in hun oordelen over *de mate van vertegenwoordiging van alle groepen* of dat Nederlanders anders denken over *welke groepen* ondervertegenwoordigd worden. Kortom: is er sprake van percepties van brede of selectieve (onder)vertegenwoordiging?

Om dit te achterhalen onderzoeken we of we clusters van mensen kunnen onderscheiden op basis van hun oordelen over vertegenwoordiging van verschillende maatschappelijke groepen. Dat doen we met een zogeheten latente klassenanalyse. Twee opmerkingen voordat we de uitkomsten van deze analyse bespreken. Ten eerste kunnen we in deze latente klassenanalyse niet alle 28 groepen uit figuur 2.3 meenemen, omdat er tussen bepaalde groepen een te grote samenhang bestaat. Voor elke dimensie hebben we de groepen geselecteerd waarover de meeste mensen aangeven dat ze (veel) te weinig worden

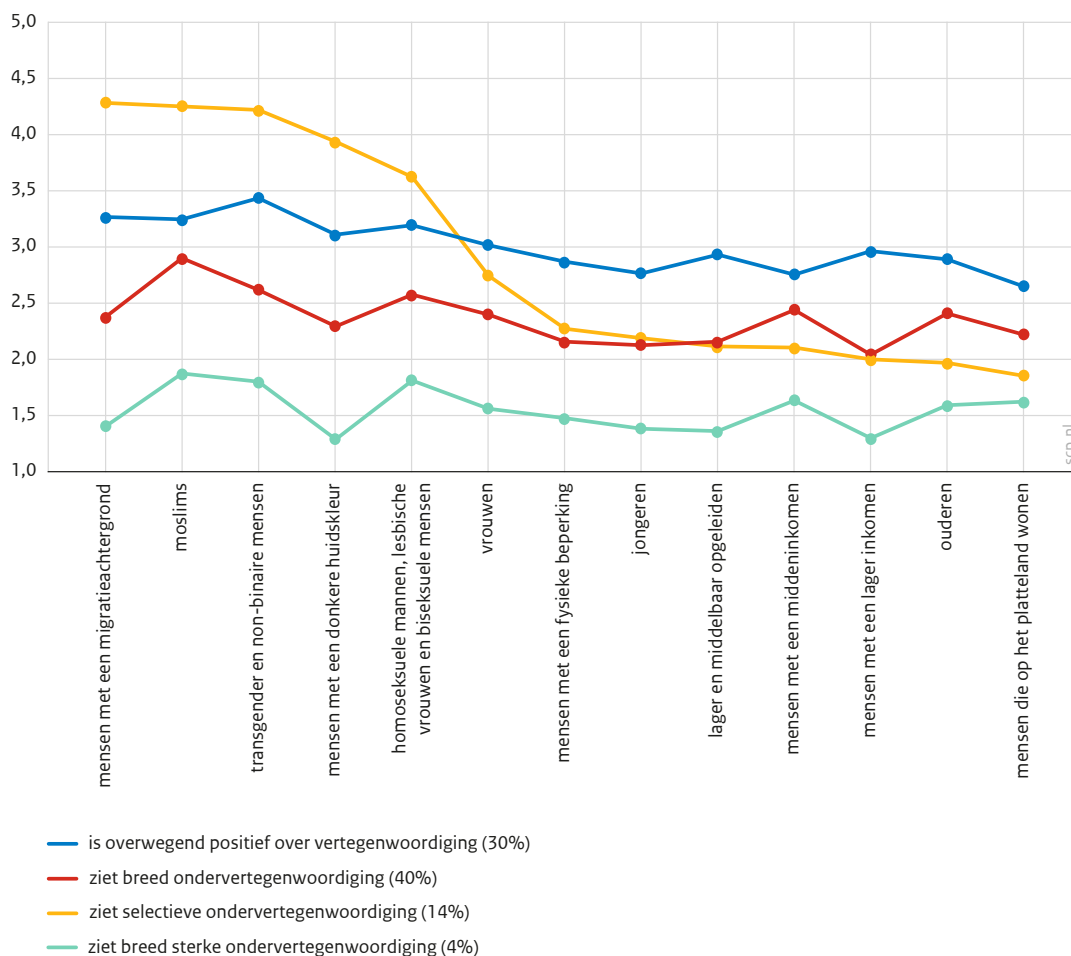
Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

vertegenwoordigd en waarvan we hierboven al zagen dat ze in de wetenschappelijke literatuur vaak genoemd worden als ondergerepresenteerde groepen (Bovens en Wille 2017; Dagevos et al. 2024; Geurts, Glas en Peelen 2024; Huijsmans 2023; Mügge, Runderkamp en Kranendonk 2019; Schakel 2021; Schotel 2023; Stockemer en Sundström 2023). In figuur 2.6 staat welke dertien groepen dit zijn. Ten tweede valt in figuur 2.3 op dat steeds een aanzienlijk aandeel van de respondenten aangeeft niet te weten hoe het is gesteld met de belangenbehartiging van de groep. Dat aandeel ligt tussen de 14% en 36%, afhankelijk van de groep die is voorgelegd. Vooral bij de groepen naar geloof (joden, christenen, moslims, ongelovigen) blijft ongeveer een derde het antwoord op de vragen schuldig. Daarom behandelen we de groep respondenten die relatief vaak 'weet niet' antwoordt als een apart cluster,¹³ en nemen we hen niet mee in de latente klassenanalyse.

Verschillen in mate van vertegenwoordiging en wie er wel en niet gehoord worden

In figuur 2.6 zien we dat mensen vooral verschillen in hun oordelen over *de mate* van vertegenwoordiging van groepen. Drie van de vier groepen onderscheiden zich op basis van hun oordelen over (sterke) ondervertegenwoordiging of voldoende vertegenwoordiging. Een vierde groep wijkt hiervan af en ziet selectieve ondervertegenwoordiging.

Figuur 2.6 Gepercipieerde vertegenwoordiging van verschillende groepen in de samenleving per groep, bevolking van 16+, 2023 (in scores)^a

¹³ Respondenten die bij acht of meer van de dertien groepen 'ik weet het niet' antwoorden op de vraag of de Tweede Kamer voldoende opkomt voor de belangen van deze groepen zijn niet meegenomen in de latente klassenanalyse (de groep 'geen mening').

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

a De weergegeven score is de gemiddelde score binnen de betreffende groep die aangeeft dat de Tweede Kamer veel te veel (5), te veel (4), precies genoeg (3), te weinig (2) of veel te weinig (1) opkomt voor de belangen van een groep in de samenleving. Binnen de groep 'ziet selectieve ondervertegenwoordiging' kan het eerste punt gelezen worden als de gemiddelde score van die groep op de vraag of de Tweede Kamer genoeg opkomt voor de belangen van mensen met een migratieachtergrond. Deze groep scoort gemiddeld een 4,3 en zit daarmee tussen 'te veel' en 'veel te veel'. De vier groepen tellen samen met de 'geen antwoord'-groep (13%) op tot 100%.

Bron: LISS-Democratic Innovations 2023

De grootste groep (40%) vindt dat vrijwel alle voorgelegde maatschappelijke groepen te weinig worden gehoord. Zij zien dus een breed patroon van ondervertegenwoordiging van groepsbelangen. Een kleine groep van 4% ziet sterke ondervertegenwoordiging van alle dertien groepen waarover men is ondervraagd. Op elk van de vragen scoren zij gemiddeld lager dan de andere groepen. Zij zien dus een breed patroon van *sterke* ondervertegenwoordiging.

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

Een grote groep van 30% is positiever over de mate van vertegenwoordiging van deze dertien groepen. Hun gemiddelde scores schommelen rond de drie, variërend tussen een kleine ondervertegenwoordiging van mensen op het platteland (2,7) en een kleine oververtegenwoordiging van transgender en non-binaire mensen (3,5). Dit betekent dat deze mensen vinden dat belangen van deze groepen over het algemeen 'precies genoeg' worden vertegenwoordigd door de politiek. Ze zijn overwegend positief over vertegenwoordiging.

De vierde groep (14%) wijkt af van de overige drie, omdat zij wel verschil zien tussen de diverse maatschappelijke subgroepen. Zij vinden dat er sprake is van selectieve ondervertegenwoordiging. Net als de groepen die brede ondervertegenwoordiging zien, zien zij ondervertegenwoordiging van vrouwen, mensen met een fysieke beperking, jongeren, ouderen, lager en middelbaar opgeleiden, mensen met een lager of middeninkomen en mensen die op het platteland wonen. Daarentegen vindt deze groep juist dat mensen met een migratieachtergrond of een niet-heteroseksuele oriëntatie te veel gehoord worden.

Er wordt in het publieke debat weleens gesproken over mensen die zich vooral zouden bekommeren om mensen met een migratieachtergrond of niet-heteroseksuele oriëntatie en geen oog zouden hebben voor andere groepen.¹⁴ Maar die groep vinden we in deze analyse niet terug. Mensen die vinden dat er (veel) te *weinig* aandacht is voor migranten en mensen met een niet-heteroseksuele oriëntatie, vinden óók dat lager en middelbaar opgeleiden, mensen met lage inkomens en mensen van het platteland ondervertegenwoordigd zijn. Ze zien dus een breed patroon van ondervertegenwoordiging of sterke ondervertegenwoordiging.

Naast deze vier groepen onderscheiden we ook nog een groep die voor de meeste maatschappelijke groepen aangeeft niet te weten of de belangen van deze groepen genoeg worden vertegenwoordigd, deze groep heeft dus veelal geen mening over dit onderwerp (13%).

De vijf onderscheiden groepen verschillen niet alleen op basis van hun opvattingen over vertegenwoordiging, maar ook naar achtergrondkenmerken. De belangrijkste verschillen staan kort beschreven in tabel 2.3 (zie tabel A.1 in bijlage A voor een volledig overzicht). De relatief kleine groep die een breed patroon van sterke ondervertegenwoordiging ziet, heeft vaker een migratieachtergrond of een niet-heteroseksuele oriëntatie. De groep die selectieve ondervertegenwoordiging ziet, heeft gemiddeld genomen vaker enkel basisonderwijs of een vmbo-, mbo-, havo- of vwo-opleiding, en is vaker man. De groep die een breed patroon van ondervertegenwoordiging ziet en de groep die overwegend positief is, hebben vaker een hbo- of wo-opleiding. Deze laatste groepen verschillen echter wel in politieke voorkeur. Mensen die breed (sterke) ondervertegenwoordiging zien, hebben vaker dan gemiddeld sympathie voor GroenLinks-PvdA, D66/Volt, CDA/CU en SP/PvdD. Mensen die overwegend positief zijn, hebben vaker sympathie voor VVD. De mensen die selectieve ondervertegenwoordiging zien, hebben vaker sympathie voor de PVV en BBB.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld <https://geziningevaar.nl/artikelen/nsc-pvv-en-bbb-steunen-regenboogdwang-niet>.

Tabel 2.3 Representatiegroepen naar achtergrondkenmerken, bevolking van 16+, 2023^a

groep	achtergrondkenmerken
groep 1: ziet breed patroon van sterke ondervertegenwoordiging (4%)	Mensen in deze groep hebben relatief vaak een migratieachtergrond, een niet-heteroseksuele oriëntatie en meer dan gemiddeld sympathie voor GroenLinks-PvdA.
groep 2: ziet breed patroon van ondervertegenwoordiging (40%)	Mensen in deze groep zijn vaker vrouw, ≥ 55 jaar, hebben vaker een hbo- of wo-opleiding, een heteroseksuele oriëntatie en meer dan gemiddeld sympathie voor GroenLinks-PvdA, D66/Volt, CDA/CU en SP/PvdD.
groep 3: ziet selectieve ondervertegenwoordiging (14%)	Mensen in deze groep zijn vaker man, ≥ 55 jaar, hebben vaker enkel basisonderwijs of een vmbo, mbo/havo/vwo-opleiding afgerond, geen migratieachtergrond, een heteroseksuele oriëntatie en hebben vaker dan gemiddeld sympathie voor de PVV en BBB.
groep 4: is overwegend positief over vertegenwoordiging (30%)	Mensen in deze groep zijn minder vaak ≥ 55 jaar, vaker hbo- of wo-opgeleid, hebben vaker een heteroseksuele oriëntatie en hebben vaker dan gemiddeld sympathie voor de VVD.
groep 5: geen mening (13%)	Mensen in deze groep zijn vaker vrouw, vaker tussen de 16 en 34 jaar, hebben vaker enkel basisonderwijs of een vmbo-opleiding afgerond, vaker een migratieachtergrond, en zijn vaker niet-stemmers.

a Beschreven verschillen wijken significant ($p < 0,01$) af van andere groepen.

Bron: LISS-Democratic Innovations 2023

Oordelen en ervaringen met vertegenwoordiging en houdingen over politiek

We zagen in het begin van dit hoofdstuk dat ervaringen met en indrukken van de mate waarin politici luisteren van belang kunnen zijn voor het vertrouwen in de politiek en voor de tevredenheid met het functioneren van de democratie. Uit de gesprekken in focusgroepen en de open antwoorden blijkt dat mensen die het gevoel hebben dat er niet naar ze wordt geluisterd minder betrokken zijn bij de politiek of zich boos, gefrustreerd of machteloos voelen. Ook in de gesloten enquêtevragen zien we samenhang tussen ervaringen en oordelen over responsiviteit en politieke houdingen.

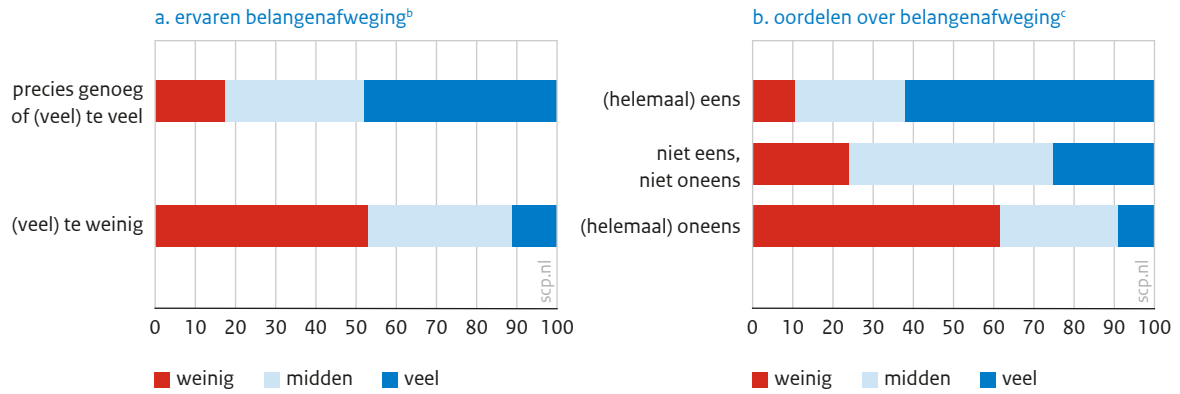
De mensen die vinden dat de politiek (veel) te weinig opkomt voor mensen zoals zij hebben minder vertrouwen in de regering dan mensen met een neutrale of positieve evaluatie van de mate waarin hun belangen meetellen (zie figuur 2.7). Van de eerstgenoemde groep geeft 53% de regering een dikke onvoldoende voor vertrouwen (cijfer 1-4), van de tweede groep 18%. Hetzelfde geldt bij de stelling over zorgvuldige belangenafweging in Nederland. Van de mensen die daar negatief over oordelen, geeft 62% de regering een dikke onvoldoende, van de mensen die daar positief over oordelen is dat 11%.

Ook de vijf onderscheiden representatiegroepen verschillen in hun oordelen over politiek en democratie. Opvallend daarbij is dat de groep die breed sterke ondervertegenwoordiging ziet (groep 1) en de groep die selectieve ondervertegenwoordiging ziet (groep 3), weliswaar erg verschillen in hun demografische kenmerken (zie tabel 2.3), maar op elkaar lijken als het gaat om hun houdingen over politiek en democratie (zie tabel 2.4). Beide groepen bestaan uit mensen die zich niet vertegenwoordigd voelen, weinig vertrouwen in de politiek hebben en niet zo tevreden zijn met de democratie. Ze zijn dus allebei negatief over de politiek en de democratie, maar om andere redenen. De ene groep voelt zich niet gehoord en denkt dat dit voor veel andere groepen ook geldt. De andere groep voelt zich niet gehoord en denkt dat er voor sommigen juist te veel aandacht is. De groep die brede ondervertegenwoordiging ziet (groep 2) en de groep die overwegend

Politici luisteren niet: wie worden er niet gehoord?

positief is over vertegenwoordiging (groep 4) zijn aanzienlijk minder negatief over de politiek en de democratie. Zoals verwacht, is de vierde groep daarover het positiefst.

Figuur 2.7 Ervaren belangenafweging en oordelen over belangenafweging naar politiek vertrouwen, bevolking van 18+, april 2024 (in procenten)^a

a De indeling is gebaseerd op de vraag: 'Kunt u op een schaal van 1-10 aangeven hoeveel vertrouwen u in de regering heeft?' De categorie 'weinig' bestaat uit mensen die een cijfer 1 t/m 4 gaven, de categorie 'midden' uit mensen die een 5 of een 6 gaven en de categorie 'veel' uit mensen die een 7 of hoger gaven. De antwoordcategorie 'ik weet het niet' is niet meegenomen.

b Vraagstelling: 'Vindt u dat er in de politiek genoeg wordt opgekomen voor de belangen van mensen zoals u?'

c Stelling: 'De regering weegt de belangen van verschillende groepen burgers zorgvuldig af.'

Bron: COB-LISS april 2024

Tabel 2.4 Representatiegroepen en hun houdingen over politiek en democratie, bevolking van 16+, 2023 (in procenten)

	allen	(1) breed patroon van sterke ondervertegenwoordiging	(2) breed patroon van ondervertegenwoordiging	(3) selectieve vertegenwoordiging	(4) overwegend positief over vertegenwoordiging	(5) geen mening
genoeg of (veel) te veel opgekomen voor belangen mensen zoals ik ^a	36	8	32	8	58	35
(zeer) tevreden met functioneren democratie ^b	38	15	39	15	53	31
vertrouwen Tweede Kamer (6 of hoger) ^c	46	22	49	19	58	41
vertrouwen regering (6 of hoger) ^c	45	21	47	16	60	40
voldoende ervaren responsiviteit ^d	36	19	40	11	46	34

a Aandeel dat ‘precies genoeg’ (3), ‘te veel’ (4) of ‘veel te veel’ (5) heeft geantwoord op de vraag ‘Vindt u dat er in de politiek genoeg wordt opgekomen voor de belangen van mensen zoals u?’. De antwoordcategorie ‘ik weet het niet’ is niet meegenomen.

b Aandeel dat tevreden of zeer tevreden heeft geantwoord op de vraag ‘Bent u over het algemeen genomen tevreden of niet tevreden over de manier waarop de democratie functioneert in Nederland?’. De antwoordcategorie ‘ik weet het niet’ is niet meegenomen.

c Aandeel dat 6 of hoger heeft geantwoord op de vraag ‘Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk hebt in elk van de volgende organisaties?': voor ‘het Nederlandse parlement’ en ‘de Nederlandse regering’. Deze vraag is afkomstig uit de LISS *Politics and Values*-module.

d Aandeel dat het met deze drie stellingen gemiddeld meer eens dan oneens is (0,5 of hoger scoort op een schaal van 0-1), gebaseerd op het gemiddelde antwoord op de volgende stellingen: ‘Kamerleden geven niets om de mening van mensen zoals ik’, ‘De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening’, ‘Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek’. Deze stellingen komen uit de LISS *Politics and Values*-module.

Bron: LISS-Democratic Innovations 2023 / LISS Politics and Values 2023

Slot: mensen eensgezind over dat politiek te weinig luistert, maar niet (altijd) over voor welke groepen dat geldt

In een democratische rechtsstaat is het belangrijk dat politici en bestuurders zich responsief opstellen: ze moeten naar burgers luisteren en iets doen met wat ze horen. Dat dit in de praktijk niet altijd goed gaat, bewijzen uiteenlopende recente rapporten over het functioneren van de overheid. Denk bijvoorbeeld aan het rapport van de Staatscommissie rechtsstaat (2024), waarin staat dat de overheid zich responsiever zou moeten opstellen om te voldoen aan de belofte van een rechtsstaat waarin burgers door en voor de overheid beschermd zijn, invloed hebben en ondersteuning krijgen. Of denk aan de rapporten over het Toeslagenschandaal en de gaswinning in Groningen, waaruit bleek dat de overheid onvoldoende luisterde naar signalen van getroffen burgers (Parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen 2023; Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag 2020).

In dit hoofdstuk bleek dat zorgen over responsiviteit ook onder de bevolking breed leven. Een grote groep Nederlanders oordeelt negatief over de mate waarin de regering op de hoogte blijft van wat burgers willen, haar besluiten uitlegt, keuzes aanpast aan de wensen van burgers en belangen zorgvuldig afweegt. 57% heeft het idee dat de politiek te weinig opkomt voor belangen van mensen zoals zij. In die oordelen bestaan wel verschillen. Mensen met een hbo- of wo-opleiding zijn vaker positief over de mate waarin de politiek naar burgers en naar hen luistert. Mensen met een basisschool- of mbo-opleiding, kiezers van PVV, NSC/BBB en SP/PvdD zijn daarover vaker negatief.

In open antwoorden en focusgroepen zien we dat burgers het beeld dat de politiek niet luistert naar mensen zoals zij, afleiden uit de resultaten die de politiek boekt. Ze vinden dat de politiek te weinig bereikt op de terreinen die voor hen belangrijk zijn of de verkeerde dingen doet. Vooral de problemen op de woningmarkt, immigratie en armoede worden dan genoemd. Uit onderzoek naar ervaren vertegenwoordiging blijkt dat verreweg de meeste mensen het vooral van belang vinden dat ze hun standpunten kunnen herkennen in de politiek. Mensen geven veel minder vaak aan dat ze het belangrijk vinden dat politici op hen lijken (Geurts et al. 2024).

Mensen hebben deels dezelfde beelden van de groepen die minder goed gehoord worden. Dat zijn in ieder geval mensen met lagere inkomens, mensen op het platteland, mensen met een beperking, mensen met een opleidingsniveau tot en met mbo, jongeren én ouderen. Soms gaat het dus over specifieke groepen, maar uit open antwoorden blijkt dat een groep mensen vindt dat er naar heel veel Nederlanders te weinig geluisterd wordt. Ook gewone mensen, burgers, middengroepen of (hard)werkende Nederlanders worden te vaak over het hoofd gezien, vinden ze.

Naast die gedeelde beelden zijn er ook verschillen in de percepties van wie wel en niet gehoord wordt. Over de mate waarin rekening wordt gehouden met de belangen van migranten, mensen met een niet-heteroseksuele oriëntatie en transgender mensen, wordt verschillend gedacht, vooral door mensen die niet zelf tot deze groepen behoren. Een groep van 14% ziet selectieve ondervertegenwoordiging: zij hebben het idee dat er onder meer naar mensen met lage inkomens en mensen van het platteland te weinig wordt geluisterd en te veel naar mensen met een migratieachtergrond. Tegenover deze groep staat een kleine groep (4%) die sterke ondervertegenwoordiging van ál deze groepen ziet, en een grote groep (40%) die eveneens brede ondervertegenwoordiging ziet, maar dan minder sterk.

Responsiviteit en een mogelijke spanning in democratieopvattingen

In het begin van dit hoofdstuk zagen we dat mensen verschillend kunnen denken over naar wie politici of bestuurders moeten luisteren en wat ze moeten doen met wat ze horen. In het volgende hoofdstuk gaan we in op hoe politici zouden moeten luisteren en op de verschillende visies daarop. Hier willen we eerst nog even stilstaan bij een mogelijke spanning in de publieke opinie over wat politici moeten doen met wat ze horen.

Een bekende opvatting over wat politici en bestuurders moeten doen, is dat zij afwegingen maken die het algemeen belang dienen. Het algemeen belang is een ingewikkeld concept, waar ook weer heel verschillend over wordt gedacht, maar kort door de bocht zou je kunnen zeggen dat politici en bestuurders in een democratische rechtsstaat diverse afwegingen kunnen betrekken in hun besluiten in dienst van het algemeen belang. Zo kunnen ze rekening houden met wat een meerderheid van de bevolking wil, met de belangen van minderheden, met toekomstige generaties of met wat zij vinden dat verantwoordelijk overheidsbeleid is voor de langere termijn.

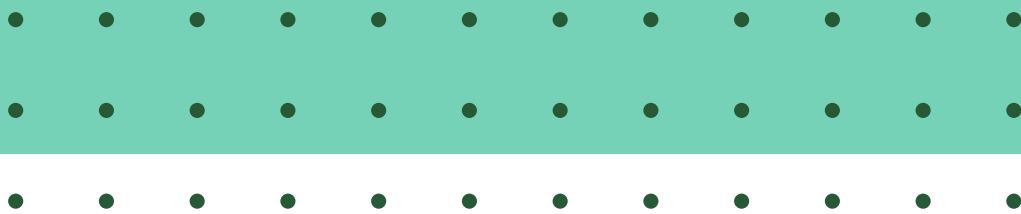
We zagen in dit hoofdstuk dat een klein deel van de mensen in open antwoorden aangeeft dat het luisteren en afwegen van belangen gepaard gaat met dilemma's. Ze zeggen bijvoorbeeld dat er veel verschillende meningen zijn om rekening mee te houden of dat er compromissen moeten worden gesloten. Luisteren en daarnaar handelen is dan zo simpel nog niet.

In de open antwoorden en groepsgesprekken zien we ook dat een deel van de mensen vindt dat er te weinig rekening wordt gehouden met wat in hun ogen de wens van de meerderheid is. Zij bespreken dat zelf niet in deze termen, maar je zou kunnen zeggen dat zij vinden dat de politiek de afgelopen jaren te veel rekening heeft gehouden met belangen van minderheden en verantwoordelijk bestuur (afspraken met andere landen), en dat de wil van de meerderheid een te kleine rol heeft gespeeld in het afwegingskader van de regering.

Hoe mensen tot dat beeld komen en of het terecht is, is een vraag die voor dit hoofdstuk te ver voert. Maar deze twee verschillende manieren om naar responsiviteit te kijken legt een spanning bloot in democratie-opvattingen, namelijk tussen een groep (burgers en politici) die vindt dat democratie vooral draait om het nemen van meerderheidsbeslissingen en een groep (burgers en politici) die vindt dat wat de meerderheid wil één van de afwegingen is in een breder palet. Volgens de politicologen Andeweg en Thomassen (2011) is deze spanning tussen de voorkeur voor een meerderheidsdemocratie en de voorkeur voor een consensusdemocratie onderdeel van elke westerse democratie. Ze constateren op basis van een grootschalige audit van de Nederlandse democratie in 2011 dat in Nederland het accent verschuift van een consensusdemocratie met veel aandacht voor minderheden, naar een democratie met 'een grotere doorzettingsmacht voor de wil van de meerderheid' (Andeweg en Thomassen 2011: 115). In dit COB-bericht zien we hier opnieuw bewijs van.

03

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

Kernpunten

Nederlanders hebben hoge verwachtingen van volksvertegenwoordigers. Ze moeten zich regelmatig op de hoogte houden van de voorkeuren van kiezers (71%), hun gezonde verstand gebruiken en opkomen voor het algemeen belang (74%) en het publieke debat voeden (75%). 26% van de mensen vindt dat politici onafhankelijk van een achterban hun eigen standpunten moeten volgen.

Als voorbeelden voor hoe politici beter kunnen luisteren noemen de meeste mensen het land ingaan en onderzoek doen. Ook vinden ze dat politici (partij)bijeenkomsten en inspraak moeten verzorgen. Veel burgers lijken te verlangen naar een aandachtige politiek die in nauw contact staat met de bevolking.

Ook bij het nemen van politieke besluiten zijn er manieren om voldoende naar burgers te luisteren. Een referendum blijkt hier het meest aan bij te dragen. Ook het publieke debat aandachtig

volgen en het zichtbaar afwegen van perspectieven door politici zijn belangrijk voor het gevoel van burgers dat ze voldoende gehoord zijn. Het uitleggen door politici van hun eigen standpunten of het aanpassen van het beleidsplan dragen daarnaast niet bij aan een positiever responsiviteitsoordeel. Tegelijkertijd vinden mensen deze aspecten van een besluitvormingsprocedure wel waardevol.

Responsief zijn is ook belangrijk als mensen het niet eens zijn met de uitkomst. Mensen vinden vaker dat er voldoende geluisterd is als ze het eens zijn met de uitkomst. Maar ook als mensen niet de uitkomst krijgen die ze willen, voelen ze zich meer gehoord als politici zichtbaar het publieke debat volgen, perspectieven afwegen of een referendumuitslag volgen. En als mensen zich meer gehoord voelen, accepteren ze het gemaakte besluit ook vaker. Zelfs als dat besluit niet in lijn is met hun wensen.

Inleiding: hoe kunnen politici beter luisteren?

Nederlanders geven nog steeds de voorkeur aan de representatieve democratie boven het overlaten van besluiten aan burgers in referenda, burgerfora of aan onafhankelijke deskundigen. Het liefst laten burgers zich vertegenwoordigen door gekozen parlementsleden die beslissingen voor hen nemen (Sipma en Wagenaar 2024). Tegelijkertijd vinden veel mensen dat politici niet goed genoeg luisteren (naar veel verschillende groepen, zie hoofdstuk 2). Hoe zou dat luisteren beter kunnen en waar bestaat het luisteren dan uit?

In dit hoofdstuk verkennen we wat Nederlanders van politici verwachten en *hoe* politici volgens hen beter zouden kunnen luisteren. Met andere woorden, hoe denken mensen dat we de representatieve democratie kunnen versterken. Dat doen we in twee delen. Ten eerste onderzoeken we hoe burgers de taak van politici zien. Hoe zouden zij zich idealiter moeten opstellen? Wat kunnen politici beter doen om op de hoogte te blijven van wat burgers vinden? Ten tweede kijken we naar verschillende vormen van responsief handelen door politici. Vertegenwoordigers zijn responsief wanneer ze rekening houden met de wensen en voorkeuren van burgers (Pitkin 1967). Responsiviteit gaat over het vermogen en de bereidheid van de politiek om met deze behoeften en belangen om te gaan. Responsief zijn verwijst dus naar *een manier van handelen* door politici (Van Noije 2021). Manieren van responsief handelen zijn bijvoorbeeld het zich informeren over wat kiezers willen en denken, het afwegen van hun belangen en in lijn daarmee keuzes maken en het uitleggen van bepaalde keuzes tijdens of na de besluitvorming (zie ook hoofdstuk 2; Esaiasson et al. 2017). We onderzoeken welke manieren (of combinaties van manieren) om te luisteren het meest bepalend zijn voor een positief responsiviteitsoordeel. Is luisteren voldoende, of is het ook belangrijk dat volksvertegenwoordigers iets doen met wat ze horen en hun beslissing uitleggen?

Hoge verwachtingen van volksvertegenwoordigers

Welk gedrag verwachten burgers van responsieve vertegenwoordigers? Moeten politici zich laten leiden door de opvattingen van de achterban of door hun eigen opvattingen? Of, zoals politicologen het zeggen, zien mensen volksvertegenwoordigers als lasthebbers (*delegates*, of afgevaardigden) of als gemachtigden (*trustees*, of zaakwaarnemers). Daarbij staan lasthebbers voortdurend in contact met hun achterban en volgen zij de opvattingen daarvan zo getrouw mogelijk. Gemachtigden volgen onafhankelijk hun eigen oordelen, ook als kiezers daar anders over denken (Bengtsson en Wass 2010; Hakhverdian en Schakel 2017).

Aangezien we weten dat mensen luisteren belangrijk vinden (hoofdstuk 2), verwachten we dat de meeste mensen een voorkeur hebben voor politici als lasthebbers. Die verwachting sluit ook aan bij wat we weten uit de literatuur. Uit bestaand onderzoek blijkt dat onder de Nederlandse bevolking meer steun is voor de vertegenwoordiger als lasthebber die in contact staat met de kiezer, dan voor de gemachtigde die onafhankelijk van de achterban de eigen standpunten volgt (Hakhverdian en Schakel 2017: 87). Hoewel deze taakopvattingen elkaar niet noodzakelijk uitsluiten en mensen het met (elementen van) beide eens kunnen zijn, zijn deze vragen in eerder onderzoek als dilemma's voorgelegd, waarbij men moest kiezen tussen lasthebber of gemachtigde. Twee derde van de Nederlanders vindt dat de regering haar geplande beleid moet veranderen als reactie op wat de meeste mensen vinden.¹⁵ Eenzelfde aandeel is van mening dat een politieke partij in de Tweede Kamer moet stemmen in lijn met de mening van haar kiezers, ook als de Tweede Kamerleden van die partij daar anders over denken. Een ruime meerderheid vindt dat politici de wensen die onder kiezers leven moeten verwoorden (Hakhverdian en Schakel 2017: 95-96).¹⁶

15 Cijfers uit de European Social Survey, ronde 10 voor Nederland (2021-2022): 70% vindt dat het beste voor de democratie in het algemeen is, dat een regering haar geplande beleid zou moeten veranderen als reactie op wat de meeste mensen vinden, 19% vindt dat de regering bij haar geplande beleid moet blijven ongeacht wat de meeste mensen vinden. Volgens 11% hangt dat af van de omstandigheden.

16 Cijfers uit het Nationaal Kiezeronderzoek in 2010. Onder Kamerleden zelf ligt dat overigens anders. Kamerleden zien zich vaker dan kiezers als gemachtigden die naar eigen inzicht voor hun achterban opkomen, dan als lasthebber. Dat aandeel gemachtigden is wel aanzienlijk gedaald (van 70% in de jaren zeventig naar 21% in 2017). De voorkeur voor het lasthebber-model, waarbij de politicus zich op de hoogte moet stellen, is maar beperkt (12%). Het aandeel Kamerleden dat aangeeft dat het 'ervan afhangt' of ze onafhankelijk de eigen mening volgen of toch die van de kiezers, nam het meest toe (Andeweg en Van Vonno 2018: 15).

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

Politici moeten zich op de hoogte stellen van en rekening houden met het algemeen belang

In tabel 3.1 zien we dat bijna driekwart (71%) van de Nederlanders instemt met het lasthebber-model, waarbij politici zich regelmatig op de hoogte moeten stellen van de voorkeuren van kiezers.

Ook voor een invulling van het gemachtigde-model is veel steun: 74% vindt dat politici moeten opkomen voor het algemeen belang en daarbij hun eigen gezonde verstand moeten volgen. Vrijwel niemand is het met deze taakopvattingen oneens, de rest neemt een middenpositie in (resp. 17% en 15%) of weet het niet.

Minder steun is er voor de andere onafhankelijke vertegenwoordigingsstijl, die stelt dat politici zelfstandig hun eigen standpunten moeten volgen, los van de groep die ze vertegenwoordigen. De grootste groep (42%) is het hiermee oneens. Een minderheid van 26% is het eens en 22% neemt een middenpositie in (9% geeft aan het niet te weten).

Tabel 3.1 Rolopvattingen van Nederlanders over volksvertegenwoordigers, bevolking van 18+, april 2024 (in procenten)^a

		(hele- maal) oneens	niet eens, niet oneens	(hele- maal) eens	weet het niet	
Bij het stemmen over een wetsvoorstel in de Tweede Kamer moeten politici...						
(1)	gemachtigde	... zelfstandig hun eigen standpunten volgen, onafhankelijk van de groep die ze vertegenwoordigen	42	22	26	9
(2)		... opkomen voor het algemeen belang en daarbij hun eigen gezonde verstand volgen	3	15	74	7
(3)	lasthebber	... zich regelmatig op de hoogte houden van de voorkeuren van hun kiezers en in lijn met die voorkeuren stemmen	4	17	71	8

a De antwoordcategorieën oneens en helemaal oneens zijn samengenomen, net als eens en helemaal eens. De percentages eens en oneens tellen samen met niet eens, niet oneens en weet het niet op tot 100%.

Bron: COB-LISS april 2024

In de focusgroepen vroegen we deelnemers te kiezen tussen de taakopvattingen (zie tabel 3.1). Ook daar zien we de minste steun voor de eerste taakopvatting waarbij Tweede Kamerleden onafhankelijk en zelfstandig hun eigen standpunten volgen. Degenen die deze invulling wel steunen, doen dat omdat ze het niet eens zijn met de strikte fractiediscipline; liever zien zij dat politici zelf nadenken en niet alleen de partijlijn volgen bij stemmingen in de Tweede Kamer.

De meeste voorkeur zien we voor de derde stelling met de politicus als lasthebber van de burger. Dit komt het duidelijkst naar voren in de groep waar mensen zich het minst politiek gehoord voelen (t/m mbo-groep in Amsterdam). Deelnemers benadrukken dat politici er zijn om hun kiezers te vertegenwoordigen en dat ze zich meer gehoord voelen als politici zich op de hoogte houden van wat er speelt. Een fragment uit deze groep van de discussie over de drie taakopvattingen:

A: 'Ik vind dat zij er staan om hun kiezers te vertegenwoordigen, dus dan moet je daar ook rekening mee blijven houden. Ik kan me voorstellen dat als je dat niet vaak genoeg doet, je op een gegeven moment kan afwijken van dat belang van die kiezers, dus als je dan een eigen weg inslaat, zou het ook de verkeerde weg kunnen zijn bijvoorbeeld.'

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

Gespreksleider: 'Dus jij zegt: je moet je laten leiden door degenen die op jou gestemd hebben.'

A: 'Ja, vooral daar in gesprek over blijven gaan bij wijze van spreken zeg maar.'

B: 'Ja, blijven luisteren naar je kiezers.'

C: 'Die hebben niet voor niets op jou gestemd. Die hebben voor jouw standpunt gekozen.'

D: 'Daar ben ik het helemaal mee eens, dat is punt 3, dat moeten ze zeker doen, dat had ik ook gekozen en dat opkomen voor het algemene belang wat je terug ziet komen in punt 2, dat komen ze uiteindelijk, want dat is de samenwerking met andere partijen, dat is de coalitie waarin wordt geregeerd in Nederland. En die andere partijen hebben ook punt 3 hè, die komen ook op voor hun belangen. Uiteindelijk moet er dan een wet komen en dan wordt er altijd een beetje geschaafd en gefinetuned...'

Gespreksleider: 'Dus dan komt het algemene belang erbij.'

D: '... en dan komt het algemene belang op zijn plaats en dan wordt er een hele grote groep Nederlanders op een goeie manier bediend denk ik.'

'Gespreksleider: 'Oké. Maar wat maakt nou dat jullie nou ja, toch wel zeg maar in meerderheid je vooral bij dat derde punt kunnen... Die derde manier, wat is daar zo belangrijk aan? Want [A], jij noemde in feite al twee elementen hè, dat regelmatig op de hoogte houden en de voorkeuren van je kiezers daarin mee laten wegen.'

A: 'Dat je je gehoord voelt.'

C: 'Ja, inderdaad. (...).'

Er is ook redelijk veel steun voor de tweede taakopvatting als gemachtigde en een aantal deelnemers zou de tweede en derde stelling graag combineren.¹⁷ In de hbo/wo-opgeleide groep in Amsterdam gaat het over deze combinatie:

A: 'Ik had zoiets, het mag ook een combinatie van twee en drie zijn. Als ik stem ga ik ervan uit dat er iemand zit die verstand heeft van wat hij doet. En dat hij al voor de algemene belangen opkomt. Maar waar we het net ook al over hebben gehad, af en toe heb ik het idee dat ze gewoon niet luisteren naar wat er leeft. Dan zouden ze inderdaad wel wat meer terug mogen naar de kiezers. Dus het is meer een combinatie van twee zou mooi zijn, maar omdat dat nu niet gebeurt, heb ik toch voor drie gekozen.'

Gespreksleider: 'Ja, dat ze niet opkomen voor het algemene belang, dus dan zeg je dan toch drie dat ze...'

A: 'Wat meer naar de kiezers teruggaan om te kijken wat er leeft en wat er speelt.'

Slechts weinigen geven aan dat politici zich *niet* regelmatig op de hoogte moeten stellen van de voorkeuren van hun kiezers, of nemen een middenpositie in (resp. 4% en 17%, zie tabel 3.1). In de toelichtingen geven mensen aan dat kiezers het mandaat hebben gegeven tijdens verkiezingen, dat politici niet moeten afgaan op dagkoersen of dat ze het algemeen belang moeten volgen.

Hoewel de meerderheid van alle groepen vindt dat politici moeten opkomen voor het algemeen belang, is de voorkeur hiervoor sterker onder mensen met een hbo- of wo-opleiding, mannen en ouderen (niet getoond in tabel). Daarnaast is er brede steun voor het lasthebber-model, waarbij politici zich regelmatig op de hoogte moeten houden van de wensen van burgers. In tegenstelling tot eerder onderzoek, waar t/m mbo-opgeleiden deze taakopvatting meer steunen (Hakhverdian en Schakel 2017), vinden wij geen opleidingsverschillen.¹⁸ De partijpolitieke verschillen zijn betrekkelijk klein.

¹⁷ Dit zien we ook terug in onze LISS-enquête, waar veel mensen het eens zijn met beide stellingen: 60% vindt dat politici moeten opkomen voor het algemeen belang en het eigen gezonde verstand moeten volgen én dat zij zich regelmatig op de hoogte moeten houden van de voorkeuren en wensen van kiezers.

¹⁸ Eerder onderzoek van Hakhverdian en Schakel (2017) laat zien dat er onder lager en middelbaar opgeleiden en onder lagere inkomensgroepen veel bredere steun is voor de volksvertegenwoordiger als lasthebber. Dat is te verklaren, omdat de voorkeuren van deze opleidingsgroepen veel minder door de overwegend academisch geschoolde politici in de Tweede Kamer verwoord worden en ook niet doorwerken in daadwerkelijk beleid. Wij vinden deze opleidingsverschillen niet, maar hebben de vragen niet als dilemma's voorgelegd, waarbij men moest kiezen tussen lasthebber en gemachtigde. Er is onder alle opleidingsgroepen steun voor het idee dat politici zich regelmatig op de hoogte moeten stellen van de voorkeuren van hun kiezers. Wel is er onder basisonderwijs- en vmbo-opgeleiden minder steun voor het gemachtigde-model, waarbij politici opkomen voor het algemeen

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

In alle kiezersgroepen stemt een ruime meerderheid in met deze stellingen (behalve bij niet-stemmers). Er zijn ook weinig groepsverschillen bij de taakopvatting dat politici onafhankelijk en zelfstandig hun eigen standpunten moeten volgen: over de hele linie zijn maar weinig mensen het hiermee eens.

Gemachtigde die meerderheidsbelang volgt, is ook lasthebber

Hoe kunnen we verklaren dat mensen zowel vinden dat politici moeten optreden als de spreekbuis van de achterban, als iemand die hun belangen naar eigen inzicht behartigt? Het zou kunnen dat burgers een 'vals beeld van consensus' hebben (Van Noije en Den Ridder 2024: 13 en 57). Bij veel mensen leeft het idee van een eensgezind volk. Ze gaan er mogelijk van uit dat als de politiek zijn gezonde verstand gebruikt, ze als vanzelf die eensgezinde meerderheid volgen en daarmee meer luisteren naar 'mensen zoals zij'. Hiermee zal volgens hen het meerderheidsbelang en tegelijkertijd het algemeen belang gediend worden. Deze invulling van het gemachtigde-model maakt de volksvertegenwoordiger tegelijkertijd een lasthebber die de opvattingen van de achterban getrouw volgt.

Mogelijk zien mensen hier dus de pluriformiteit van wensen in de bevolking over het hoofd, evenals het feit dat het algemeen belang niet gelijk staat aan het meerderheidsbelang. Binnen het algemeen belang moet ook oog zijn voor de belangen van minderheden (Van Noije en Den Ridder 2024: 12). In de focusgroep in Amsterdam (hbo/wo-opgeleiden) benoemt een deelnemer deze spanning en gaat het gesprek over de invulling van het algemeen belang:

A: 'Ik ben een beetje bang dat als je alleen maar kijkt naar het algemeen belang, dat je wel minderheidsgroeperingen kan vergeten. En dat je soms iets moet doen wat voor jou helemaal niet zoveel kost, maar voor een minderheidsgroep heel veel kan betekenen. En ik denk dat we dat weleens uit het oog verliezen. En dan is dat praten met je achterban, waardoor je wel eens te horen krijgt van het raakt mij wel heel erg als je dit en dit gaat doen waar je zelf misschien nooit over na hebt gedacht, omdat je niet in die positie verkeert.'

Gespreksleider: 'Ja, dus luisteren in die zin naar...?'

A: 'Anders mis je misschien een belang.'

C: 'Is algemeen belang, is dat het belang van de meerderheid, of kan het toegeven aan de wensen van een kleine minderheidsgroep, kan dat toch algemeen belang zijn van een land, omdat je daarmee een bepaalde groep hebt die ook loyaal gaat zijn aan het land.'

Naast dat volksvertegenwoordigers zich door burgers moeten laten informeren of naar eigen inzicht moeten handelen, brengt Holmberg (2012) in dat politici het publieke debat over politieke onderwerpen ook moeten voeden met hun kennis, visies en inzichten. Responsief zijn is daarmee dus tweerichtingsverkeer. Hiernaar gevraagd geeft 75% van de Nederlanders aan het daar ook mee eens te zijn. Slechts 2% ziet het voeden van het publieke debat niet als taak van volksvertegenwoordigers (12% heeft een middenpositie en eenzelfde percentage weet het niet, niet getoond in tabel).

Op de hoogte blijven door het land in te gaan en onderzoek te doen, en door (partij) bijeenkomsten en inspraak

Politici moeten dus de publieke opinie volgen, voeden en eveneens oog hebben voor het algemeen belang. We vroegen mensen toe te lichten hoe Tweede Kamerleden zich op de hoogte moeten houden. In open antwoorden en focusgroepen zijn de vier meestgenoemde manieren waarop politici beter kunnen luisteren: het land in en met burgers praten, meer onderzoek doen, meer bijeenkomsten met de achterban en het organiseren van inspraakbijeenkomsten.

Ten eerste geven veel mensen in vrij algemene zin aan dat politici zich moeten blijven informeren over

belang en hun eigen gezonde verstand volgen.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

wat er speelt, dat ze het land in moeten gaan om in gesprek te gaan met burgers, met soms als voorbeeld een werkbezoek.

‘Het land in; met mensen en organisaties praten; ook lager in de maatschappij.’ (man, 66 jaar, havo/vwo)

‘Meer in gesprek gaan met de mensen op de werkvloer. Je ziet politici op departementen waar ze zelf niet voor opgeleid zijn. Laat ze werken met materie waar ze wel verstand van hebben of laat het over aan mensen die wel kennis van zaken hebben.’ (vrouw, 56 jaar, havo/vwo)

‘Politici moeten een brede maatschappelijke antenne hebben. Zij moeten weten wat er speelt, door media te volgen en in gesprek te zijn met mensen die diverse achtergronden hebben.’ (man, 37 jaar, hbo)

Ten tweede geven mensen aan dat politici zich op de hoogte moeten houden door onderzoek, bijvoorbeeld via vragenlijsten.

‘Interviews, vragenlijsten, polls.’ (vrouw, 31 jaar, wo)

‘Regelmatig op de hoogte houden van de voorkeuren van de kiezer, dat is zeer belangrijk. Volgens mij kreeg ik laatst een brief van de gemeente met een heleboel vragen. Soms moet ik naar de website en dan een paar vragenlijsten invullen. Dat vind ik wel goed.’ (Arnhem, t/m mbo- opgeleiden)

Ten derde noemen mensen regelmatig partijbesprekingen en het luisteren naar de achterban.

‘Congressen organiseren om naar hun kiezers te luisteren. Onderzoek bij hun kiezers doen via dit soort vragenlijsten.’ (vrouw, 45 jaar, hbo)

‘Inloopavonden organiseren aangaande bepaalde wetsvoorstellen en kijken of de achterban zich hierin kan vinden.’ (man, 61 jaar, havo/vwo)

In de focusgroepen met hbo/wo-opgeleide groep in Amsterdam:

A: ‘Voorlichting organiseren bij bijvoorbeeld iedere partij ergens in een buurthuis of ergens in een locatie. Voorlichting met bepaalde [?]. Vragen stellen, wat is er aan de hand met jullie, wat is jullie probleem. Dan kunnen zij in de discussie, suggesties uitwisselen.’

Gespreksleider: ‘Ja. Dus eigenlijk langskomen in buurthuizen en kijken wat er speelt.’

A: ‘Ja, kijken wat er aan de hand is. En dat gebeurt soms af en toe in [plaats] tenminste, dat weet ik.’

Gespreksleider: ‘Ja, dat heb je wel meegemaakt?’

A: ‘Ja, in [plaats] in een buurthuis bij ons in de wijk.’

Gespreksleider: ‘En heb je dan ook het gevoel dat er iets mee gedaan wordt?’

A: ‘Ja, het gaat over bepaalde thema’s en dan geeft hij een voorstel, vraagt wat beter is, en doet dat bij anderen ook. Die politicus luistert naar iedereen. En gaat een samenvatting doen.’

Tot slot noemen mensen ook niet partijgebonden inspraakavonden om politici beter te laten luisteren. Sommigen noemen hierbij ook specifiek het burgerforum en referendum.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

‘Bijeenkomsten/informatieavonden organiseren waar eenieder zijn zorgen kan komen uiten. Vaak is dat alleen voor partijleden het geval en die zijn toch al gelieerd aan de partij dus een stuk minder kritisch.’
(vrouw, 37 jaar, mbo)

‘Volksraadplegingen. Burgerberaad instellen met veto bij belangrijke kwesties.’
(man, 68 jaar, basisonderwijs)

Uit ander onderzoek weten we dat de wens voor meer burgerinspraak breed wordt gedeeld, vooral als ‘stok achter de deur’ en het meest bij mensen met weinig politiek vertrouwen en die zich niet vertegenwoordigd voelen (Van Noije en Den Ridder 2024: 12). Maar terwijl burgers gehoord willen worden en zeggen te willen meebeslissen, weten we ook dat velen niet actief willen meedoen aan politiek en beleid (Den Ridder et al. 2021; zie kader 3.1 voor meer cijfers en onderzoek). Burgerinspraak is dus geen wondermiddel om het gevoel niet gehoord te worden weg te nemen.

Kader 3.1 Grootste groep voorstander van meebeslissen en bereid mee te doen

Democratische vernieuwingen, zoals burgers laten meepraten in een burgerforum of meestemmen in een referendum, zijn middelen die kunnen worden ingezet om stemmen van burgers in te brengen en politici beter te laten luisteren (Sipma en Wagenaar 2024). De grootste groep (47%) vindt in april 2024 dat het goed zou zijn als burgers meer kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.¹⁹ Gevraagd of mensen zelf mee zouden doen aan een burgerberaad om de politiek te adviseren en te helpen beslissen over een wetsvoorstel (als ze daarvoor ingeloot worden) geeft de helft aan hier (waarschijnlijk) aan mee te zullen doen (18% zou zeker meedoen, 32% waarschijnlijk). Maar hoewel er brede steun is voor meer burgerinspraak en veel mensen ook bereid zeggen te zijn om mee te doen, weten we uit de praktijk en eerder onderzoek dat deze steun en intenties nog niet maken dat burgers ook daadwerkelijk meedoen (Den Ridder et al. 2021). We moeten deze democratische innovaties dan ook vooral als aanvulling zien, niet als vervanging van de representatieve democratie (Van Noije en Den Ridder 2024).

Mensen met basisonderwijs of een vmbo-opleiding zijn minder geneigd mee te doen aan een burgerberaad. Mannen, mensen van middelbare leeftijd en hbo- en wo-opgeleiden juist meer. Deze laatste opleidingsgroep vindt wel minder vaak dat burgers zouden moeten kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties. Er zijn enkele partijpolitieke verschillen. In april 2024 vinden aanhangers van PVV relatief vaak dat meebeslissen door burgers goed zou zijn. Aanhangers van GroenLinks-PvdA, VVD en CDA/CU vinden dat minder vaak. Wel geven aanhangers van GroenLinks-PvdA iets vaker aan bereid te zijn om mee te doen aan een burgerberaad, niet-stemmers minder vaak.

Niet meebeslissen: burgers niet bekwaam, de parlementaire democratie volstaat

Gevraagd naar waarom burgers niet meer moeten kunnen meebeslissen, is de meestgenoemde reden dat mensen burgers niet bekwaam achten en vinden dat zij niet genoeg kennis van zaken hebben. Burgers zouden te veel gaan voor eigenbelang en de korte termijn, waardoor het algemeen belang niet meer goed vertegenwoordigd wordt. Verder benoemen veel mensen dat de parlementaire democratie goed is ingericht om de verschillende meningen van burgers mee te nemen. Ze benadrukken dat politiek een vak is en veel kwesties te ingewikkeld zijn om over te laten aan burgerbesluitvorming. Ook bestaat volgens sommigen het risico dat bij meer burgerinspraak degenen die het hardst roepen het meest gehoord worden. Enkelen noemen dat meebeslissen tijdrovend is en de besluitvorming kan vertragen. Bij mensen die een middenpositie innemen, zien we veelal dezelfde argumenten. Al zien we hier vaker terug dat men inspraak in principe een goed idee vindt,

19 Ongeveer een op de vijf Nederlanders (19%) is het met deze stelling oneens. Bijna een derde (29%) neemt een middenpositie in, 5% geeft aan het niet te weten. In de dataverzameling Nederland in Beeld stellen we deze vraag ook periodiek (zie hoofdstuk 2). De cijfers in de winter van 2023/2024 zijn vergelijkbaar. De grootste groep (56%) geeft aan dat het goed zou zijn als burgers meer kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties, 22% vindt dat niet en 20% neemt een middenpositie in.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

maar niet altijd en niet door alle burgers. Deze bezwaren zagen we ook in eerder onderzoek naar draagvlak voor het burgerforum (De Koning et al. 2023; Den Ridder et al. 2021).

Wel meebeslissen: hoe dan? Referendum veelgenoemd

Mensen die aangeven het (helemaal) eens te zijn met de stelling dat burgers meer moeten kunnen meebeslissen, vroegen we hoe dat dan zou moeten gebeuren. Ongeveer de helft geeft hier spontaan het referendum als voorbeeld. Al plaatsen sommigen ook meteen kanttekeningen, zoals dat de informatievoorziening niet altijd goed op orde is en politici de uitkomst niet altijd respecteren. Hoewel het referendum in deze toelichtingen veel vaker spontaan is genoemd dan burgerfora, weten we uit ander onderzoek dat de algemene steun voor het burgerforum hoger is dan de steun voor het referendum (Den Ridder et al. 2021). Ook is de steun voor referenda bij belangrijke beslissingen gedaald over de jaren heen. In 2006 was er steun van 75% van de Nederlanders, in 2023 is dat 47% (Sipma en Wagenaar 2024). We hebben geen eenduidige verklaring voor deze daling. Soms wordt het verloop van het raadgevend referendum over het Oekraïneverdrag in 2016 als verklaring genoemd (bijvoorbeeld Dekker en Den Ridder 2017; Den Ridder 2020), maar ook daarvoor was er al een daling zichtbaar in de steun voor het referendum (Sipma en Wagenaar 2024).

Naast het referendum als voorbeelden om mee te beslissen, noemen enkele mensen dat er meer invloed moet zijn van burgers via de lokale politiek en dat politici vaker mee moeten kijken in het werkveld van mensen. Ook geven ze andere voorbeelden voor inspraak, bijvoorbeeld via debatten, een panel, burgerforum of andersoortige politieke bijeenkomsten. Verder noemen sommigen dat er meer peilingen en onderzoeken moet zijn. Deze voorbeelden zien we ook eerder in dit hoofdstuk waar we mensen vragen hoe Tweede Kamerleden zich regelmatig op de hoogte zouden moeten stellen van de voorkeuren van kiezers. Daarnaast zien we de bekende klachten over politiek Den Haag terug als motieven om burgers mee te laten beslissen en noemen sommigen ook inhoudelijke beleidsthema's waar ze onvrede over hebben, zoals rondom asielmigratie, woningbouw en stikstof.

Een aandachtige politiek: beleef het met de burger mee

Hierboven noemen mensen bepaalde *acties* voor vertegenwoordigers, zoals het land ingaan, onderzoek doen en het bijwonen van bijeenkomsten. Maar tussen de regels door dringt zich een verlangen op naar een politiek die weet wat er leeft in de samenleving en in nauw contact staat met burgers en hun belangen behartigt: 'Attentive democracy – a political system that is in tune with the problems and needs of regular people' (Hibbing et al. 2023). In hoofdstuk 2 zagen we al voorbeelden dat mensen het gevoel hebben dat politici zich niet kunnen verplaatsen in de dagelijkse leefwereld van burgers en dat politiek meedoen daarom zinloos is. Dat daaronder ook een wens leeft voor een meer aandachtige politiek en overheid, zien we in de groep t/m mbo-opgeleiden in Amsterdam:

A: 'Nou, je moet niet zoals PvdA van de week in een grote zaal in Utrecht met alleen maar leden gaan zitten, want die weten het al. Ze zouden eens een keertje naar de markt moeten gaan en proberen met mensen te praten.'

B: 'Ze moeten luisteren naar de mensen die niet op de PvdA stemmen.'

A: 'Nou ja, ook. Want het hoeft niet per se voor de PvdA te zijn, maar je...'

Gespreksleider: 'Maar dan moeten ze naar de markt...'

A: 'Je moet naar de mensen toe, denk ik.'

B: 'Ja.'

Gespreksleider: 'Ja?'

A: 'En nou kom ik ze niet zo vaak tegen, want ik loop er toch meestal omheen met die stok, maar ik denk wel dat ze eens moeten gaan vragen: wat vindt u ervan? Voor mijn part moeten ze een keertje een week op die tram gaan zitten en ze vragen van... Ik zeg elke keer in [plaats], het gemeentehuis staat heel ver buiten [plaats] vandaan eigenlijk...'

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

C: 'Ja, dat soort dingen.'

A: '... en toen ik ging bellen, hoe kom ik bij u en waar is de tramhalte, zegt die mevrouw: ja meneer, dat weet ik niet, ik kom uit Bussum en ik kom elke dag met de auto. Nou, ik zeg, ga eens een maand met de tram, mevrouw. Dan weet u hoe u er komen moet.'

(...)

Gespreksleider: 'Nou wordt dat natuurlijk best moeilijk om als overheid precies datgene allemaal te gebruiken waar je ook beslissingen over neemt.'

A: 'Ze hoeven het maar een maand na te doen hoor.'

Gespreksleider: 'Ja, ja. Als ze er in ieder geval maar iets weet van hebben.'

A: 'Als het hele gemeentehuis van [plaats] met het openbaar vervoer naar het gemeentehuis moet, is het binnen een paar weken veranderd.'

Gespreksleider: 'Dus heb contact met waar je over beslist of waar je...'

D: 'Beleef het mee, net zoals de burger.'

Gespreksleider: 'Beleef het mee.'

D: 'Ja.'

Mensen verwachten van politici dat ze weten wat er speelt in het land, de publieke opinie op de voet volgen en het algemeen belang niet uit het oog verliezen. Dat ideaalbeeld toont hoge verwachtingen bij burgers van de manier waarop politici responsief moeten zijn. De kwaliteit van politieke instituties is afhankelijk van de mate van deze responsiviteit. Responsieve politici zorgen er idealiter voor dat burgers invloed hebben, gehoord worden en daarmee vertegenwoordigd zijn (Van Noije en Den Ridder 2024). Responsief zijn gaat daarnaast ook om een manier van handelen om beter naar burgers te luisteren. In het vervolg van dit hoofdstuk bekijken we met behulp van een surveyexperiment voor enkele manieren van responsief handelen door politici in hoeverre deze acties bepalend zijn voor het gevoel dat burgers gehoord zijn. Met andere woorden, in hoeverre is het responsiviteitsoordeel afhankelijk van *hoe* politici tot een besluit gekomen zijn?

Responsief handelen bij het nemen van politieke besluiten

Er zijn grote verschillen tussen burgers in wat zij wensen. Door deze meerstemmigheid is het niet altijd mogelijk om aan deze wensen tegemoet te komen. Kortom, precies doen wat alle burgers willen is onhaalbaar. Maar er zijn wel verschillende manieren om responsief om te gaan met deze verschillende meningen. We onderscheiden vier verschillende aspecten van responsiviteit in politieke besluitvormingsprocedures om (zo veel mogelijk) aan deze wensen tegemoet te komen ('responsiveness actions', Esaiasson et al. 2017).

Om de voorkeuren van burgers mee te wegen moeten politici in eerste instantie weten wat er speelt. Met andere woorden, ze moeten *luisteren* naar burgers. Een tweede aspect van responsiviteit is het *uitleggen* van (voor)genomen besluiten. Dat actief verantwoorden is zeker belangrijk als beslissingen afwijken van voorkeuren van (bepaalde groepen) burgers. Een derde vorm van responsief handelen is *aanpassen*, waarbij beslissingen actief zijn afgestemd op de inbreng en voorkeuren van de achterban (Esaiasson et al. 2017; Van Noije en Den Ridder 2024). Een vierde manier om responsief te handelen is de inzet van een *referendum* om tot een besluit te komen. Deze vorm past eveneens goed binnen het lasthebber-model van vertegenwoordiging waarbij politici in nauw contact staan met de kiezer. Hieronder bekijken we in hoeverre deze vier vormen van responsief handelen bijdragen aan het gevoel dat er voldoende is geluisterd (*waargenomen responsiviteit*). Zijn zowel luisteren, uitleggen als aanpassen nodig om een procedure als responsief te zien, of voldoen ook enkele van die aspecten? In hoeverre draagt een referendum bij aan de waargenomen responsiviteit. En hoe verschilt dat tussen groepen?

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

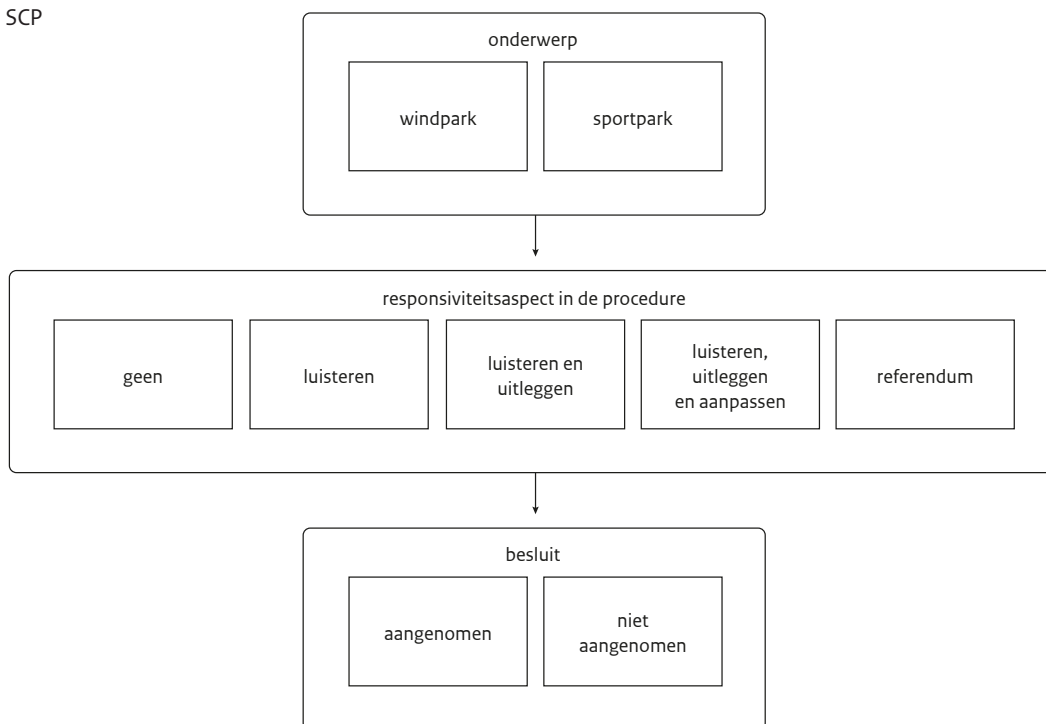
Belang van aspecten van responsiviteit voor gevoel gehoord te worden

We hebben een surveyexperiment opgezet om te onderzoeken in welke mate verschillende aspecten van responsiviteit (het luisteren, uitleggen, aanpassen, een referendum, of een combinatie) bij een besluitvormingsprocedure ertoe leiden dat mensen vinden dat er voldoende is geluisterd naar burgers.²⁰ In dit surveyexperiment krijgen respondenten willekeurig een hypothetische situatie voorgelegd.²¹ Om uit te sluiten dat de gevonden resultaten gebonden zijn aan één specifieke inhoudelijke casus, variëren we in twee verschillende beleidsplannen. Daarnaast is er variatie in de aspecten van responsiviteit bij de besluitvormingsprocedure en of het beleidsplan wel of niet is aangenomen. Figuur 3.1 toont de verschillende variaties binnen het experimentele design.

We vroegen mensen allereerst of ze het inhoudelijk eens zijn met het voorgenomen besluit. Daarna informeerden we ze over de besluitvormingsprocedure. Is de publieke discussie door gemeenteraadsleden aandachtig gevolgd en hebben ze daarbij verschillende perspectieven afgewogen (luisteren), hebben ze daarbij ook actief deelgenomen aan die discussie en hun keuzes uitgelegd (luisteren en uitleggen) en daarna ook het plan aangepast (luisteren, uitleggen en aanpassen)? Of heeft de gemeenteraad het plan in een referendum aan inwoners voorgelegd, waarbij het besluitvormingsproces de mening van de meerderheid volgt? Na deze informatie vroegen we of ze het besluit accepteren en of ze vinden dat er voldoende is geluisterd naar burgers (zie kader 3.2 voor de verschillende varianten en de vraagstelling). Deze experimentele opzet stelt ons in staat de invloed van het inhoudelijk (on)eens zijn met een besluit en de invloed van de aspecten van responsiviteit bij de besluitvormingsprocedure van elkaar te onderscheiden. We weten uit de wetenschappelijke literatuur namelijk dat deze zaken voor mensen vaak door elkaar lopen. Zowel de inrichting als de uitkomst van een besluitvormingsprocedure is van invloed op het oordeel over die procedure (Esaïasson et al. 2017; Werner 2020).

Figuur 3.1 Design van het surveyexperiment

Bron: SCP

20 De verwachtingen en de analysestrategie voor het surveyexperiment zijn vooraf vastgelegd in een Engelstalige preregistratie: [OSF Registries | How to be heard. A study into the differential importance of responsiveness actions for citizens' perceived responsiveness.](#)

21 Aanvullende analyses laten zien dat respondenten voor de verschillende besluitvormingsprocedures inderdaad niet verschillen op basis van achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd en opleiding).

Kader 3.2 Vraagstelling in het surveyexperiment

U krijgt nu een korte tekst te lezen over een verzonnen situatie in de gemeente waarin u woont. Daarna volgt een aantal vragen over deze situatie. Beantwoord u de vragen alsof deze situatie daadwerkelijk in uw gemeente is voorgekomen.

[volgende pagina]

Stel: Er is in uw gemeente een plan voor het bouwen van een windpark met vijf windmolens / nieuw sportpark. We willen graag weten in hoeverre u een voorstander bent van het bouwen van een windpark / nieuw sportpark in uw gemeente.

Ik ben het met dit plan...

helemaal oneens	oneens	niet eens, niet oneens	eens	helemaal eens	ik weet het niet
☐	☐	☐	☐	☐	☐

[volgende pagina]

Stelt u zich nu het volgende voor over het plan voor het bouwen van een windpark met vijf windmolens / het aanleggen van een nieuw sportpark:

geen responsiviteitsaspect in procedure:

Zonder publiek debat heeft de gemeenteraad over het plan gestemd. Het plan is door de gemeenteraad *[leeg]/niet* aangenomen.

luisteren:

De gemeenteraadsleden in uw gemeente hebben de discussie tussen inwoners en in de lokale media over dit plan aandachtig gevolgd. Na verschillende perspectieven te hebben afgewogen is het plan uiteindelijk *[leeg]/niet* door de gemeenteraad aangenomen.

luisteren en uitleggen:

De gemeenteraadsleden in uw gemeente hebben de discussie tussen inwoners en in de lokale media over dit plan aandachtig gevolgd. De gemeenteraadsleden hebben daarbij ook zelf actief deelgenomen aan dat debat en uitgelegd waarom ze bepaalde keuzes binnen het plan hebben gemaakt. Na verschillende perspectieven te hebben afgewogen is het plan uiteindelijk *[leeg]/niet* door de gemeenteraad aangenomen.

luisteren, uitleggen en aanpassen:

De gemeenteraadsleden in uw gemeente hebben de discussie tussen inwoners en in de lokale media over dit plan aandachtig gevolgd. De gemeenteraadsleden hebben daarbij ook zelf actief deelgenomen aan dat debat en uitgelegd waarom ze bepaalde keuzes binnen het plan hebben gemaakt. Na verschillende perspectieven te hebben afgewogen, is het plan aangepast. Het aangepaste plan is uiteindelijk na een stemming in de gemeenteraad *[leeg]/niet* aangenomen.

referendum:

De gemeenteraad heeft besloten het plan in een referendum aan de inwoners van de gemeente voor te leggen. Daarbij mochten alle volwassen inwoners van de gemeente stemmen over het plan. De gemeenteraad heeft toegezegd zich te houden aan de uitkomst van het referendum. In lijn met de uitkomst van het referendum heeft de gemeenteraad het plan *[leeg]/niet* aangenomen.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

[volgende pagina]

Nu volgen twee uitspraken over de beschreven situatie. Geeft u voor elke uitspraak aan of u het ermee oneens of eens bent.

[volgende pagina]

Ik accepteer het besluit van de gemeenteraad.

helemaal oneens	oneens	niet eens, niet oneens	eens	helemaal eens	ik weet het niet
☐	☐	☐	☐	☐	☐

[volgende pagina]

Bij het nemen van dit besluit is voldoende geluisterd naar burgers.

helemaal oneens	oneens	niet eens, niet oneens	eens	helemaal eens	ik weet het niet
☐	☐	☐	☐	☐	☐

[volgende pagina]

U geeft aan dat u het [antwoord] bent met de uitspraak dat er bij het nemen van het besluit voldoende is geluisterd naar burgers. *Als (helemaal) oneens of niet eens, niet oneens:* Op welke manier had volgens u dit proces ingericht moeten of kunnen worden zodat er beter geluisterd wordt naar burgers? *Als (helemaal) eens:* Wat vond u hier goed aan? En op welke manier zou dit nog beter kunnen?²²

De discussie in de samenleving volgen en de verschillende perspectieven wegen

Als gemeenteraadsleden het publieke debat en de discussie in de media hebben gevolgd en na een afweging van verschillende perspectieven een besluit hebben genomen, vinden mensen vaker dat er voldoende is geluisterd naar burgers dan wanneer dit niet is gebeurd. Het responsiviteitsoordeel is 0,75 punt hoger op een vijfpuntsschaal (tabel 3.2).²³ Mensen waarbij het responsiviteitsaspect van luisteren onderdeel was van de besluitvormingsprocedure, waarden dat politici de discussie tussen burgers en in de media hebben gevolgd:

‘Ze hebben discussies goed gevolgd tussen burgers dus ze weten wat ze ervan vinden en ook hebben ze gekeken naar verschillende perspectieven, dus ze zouden dan waarschijnlijk wel goed geluisterd hebben naar burgers.’ (vrouw, 18 jaar, havo/vwo, luisteren, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

‘De gemeenteraadsleden hebben goed gevolgd wat er leeft bij de bevolking. Daarna hebben ze een besluit genomen. Zo zou het moeten, altijd. Zij vertegenwoordigen de bevolking.’ (vrouw, 75 jaar, wo, luisteren, uitleggen en aanpassen, voldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

²² Deze toelichtingsvraag is alleen gesteld aan alle respondenten die een scenario met een windpark kregen voorgelegd.

²³ Dat is een middelgrote effectgrootte (Field 2013). Deze vorm van responsief handelen zorgt voor een 15% hoger responsiviteitsoordeel. Deze effectgrootte is vergelijkbaar met het originele surveyexperiment van Esaiasson et al. (2017), die een effect van 1,5 op een tienpuntsschaal van luisteren vonden.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

Tabel 3.2 Invloed van verschillende aspecten van responsiviteit, onderwerp en inhoudelijke overeenstemming op gevoel dat er voldoende is geluisterd naar burgers (waargenomen responsiviteit), bevolking van 18+, april 2024 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten)^{a, b, c}

procedureaspecten	
<i>geen (ref.)</i>	
luisteren	0,75
uitleggen	0,01
aanpassen	0,00
referendum	1,08
onderwerp	
<i>sportpark (ref.)</i>	
windpark	-0,10
inhoudelijke overeenstemming	
eens met uitkomst ^d	0,13

a Vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0,01$).

b Omdat de toewijzing tot de verschillende besluitvormingsprocedures willekeurig is, wordt er niet gecontroleerd voor achtergrondkenmerken.

c Model gebaseerd op antwoorden van 1350 respondenten. Respondenten met een missende waarde op één van de variabelen zijn buiten de analyses gelaten. Met uitzondering van de variabele 'eens met uitkomst', waar missende waarden als middencategorie zijn beschouwd.

d Inhoudelijke instemming is bepaald op basis van de vraag in hoeverre mensen het eens zijn met het voorgestelde plan zoals gevraagd voorafgaand aan het beschrijven van de besluitvormingsprocedure in combinatie met de uitkomst van het besluit. Als mensen het bijvoorbeeld helemaal oneens zijn met het plan en de gemeenteraad het plan niet aanneemt, scoren ze een 5. Wanneer het besluit in dat geval wel is aangenomen, scoren ze een 1 op de vijfpuntsschaal. Respondenten die aangeven niet te weten of ze het eens of oneens zijn met het plan scoren hetzelfde als respondenten die aangeven het niet eens, niet oneens te zijn (3).

Bron: COB-LISS april 2024

Bij besluitvormingsprocedures waar luisteren *geen* onderdeel was van de procedure werd het soms genoemd als verbeterpunt:

'Er had minimaal een publiek debat over dit onderwerp moeten zijn. De burgers zijn niet om hun mening gevraagd. Er had een inspraakavond over dit voorstel georganiseerd moeten worden.' (vrouw, 65 jaar, wo, geen procedure, onvoldoende geluisterd, eens met uitkomst)

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

Uitleggen of aanpassen van een besluit draagt niet bij aan gevoel dat burgers gehoord zijn

Het responsiviteitsoordeel wordt niet positiever als politiek en bestuur, na te hebben geluisterd, uitleggen waarom zij bepaalde keuzes hebben gemaakt of het voorgenomen besluit aanpassen (geen significante invloed van uitleggen en aanpassen in tabel 3.2). Eerder onderzoek toont die toegevoegde waarde (van vooral uitleggen) wel aan (Esaïasson et al. 2017). Een mogelijke reden dat het uitleggen van bepaalde keuzes door politici niet bijdraagt aan een positiever responsiviteitsoordeel, is dat sommige mensen dat ervaren als het opdringen van standpunten. Uitleggen voelt dan niet als een oprechte poging om de achterliggende waarden bloot te leggen, maar als een manier om burgers te overtuigen van het eigen gelijk (zie ook Rijnja 2024: 17). Toch geven sommige mensen aan dat ze het wel op waarde schatten als gemeenteraadsleden hun standpunten uitleggen en het plan aanpassen.

‘De mening van de burger is meegenomen en het plan is daarom aangepast.’ (vrouw, 64 jaar, mbo, luisteren, uitleggen en aanpassen, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

‘Inwoners zijn gehoord, er is een debat geweest, er is afgewogen en aangepast, er is democratisch besloten. Ik weet niet zo goed wat er nog beter zou kunnen.’ (vrouw, 48 jaar, havo/vwo, luisteren, uitleggen en aanpassen, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

Ook als deze aspecten van uitleggen en aanpassen geen onderdeel waren van de besluitvormingsprocedure, droegen mensen het als verbeterpunt aan:

‘De gemeenteraad heeft de discussie gevolgd tussen de burgers. Wat beter kan is dat de raadsleden zelf in discussie gaan met de burgers.’ (man, 52 jaar, hbo, luisteren, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

Hoewel velen het volgen van het publieke debat door gemeenteraadsleden op prijs stellen, zijn er ook zorgen. Deze gaan vooral om de representativiteit van de groep die gehoord wordt. De zorgen gaan dan bijvoorbeeld over dat niet alle groepen burgers de tijd en kans hebben om mee te doen, de media niet alle stemmen goed vertegenwoordigen en er misrepresentatie is van groepen op basis van hun opleiding, leeftijd of afkomst.

Laat zien dat er is geluisterd

In dit surveyexperiment kregen mensen duidelijk te lezen dat politici de publieke discussie aandachtig volgden. Daar hebben ze brede waardering voor en dat werkt ook door in hun responsiviteitsoordeel. In de praktijk kan het responsief handelen van politici echter onzichtbaar blijven en zullen burgers zich er niet (altijd) van bewust zijn dat gemeenteraadsleden de publieke discussie aandachtig hebben gevolgd en verschillende perspectieven hebben afgewogen. In dat geval zal het responsief handelen waarschijnlijk niet bijdragen aan het gevoel dat burgers gehoord zijn. Om de waargenomen responsiviteit te waarborgen is het dus ook noodzakelijk om actief te communiceren over het responsieve handelen. Hoe politici kunnen laten zien dat er is geluisterd, behandelen we in kader 3.3.

Kader 3.3 Praktische tips om beter te luisteren

De manieren die mensen noemen waarmee politici beter kunnen luisteren, geven blijk van de wens van een politiek die weet wat er leeft en in nauw contact staat met de samenleving. Wat leren de literatuur en praktijkkennis ons over wat politici of bestuurders concreet kunnen doen om goed te luisteren? Met andere woorden, zijn er ook praktische tips om dat gewenste goede contact tot stand te brengen?

Ja, die zijn er. In boeken over procedurele rechtvaardigheid, overheidscommunicatie, klachtenafhandeling of *public mediation* worden diverse (overlappende) suggesties gedaan om goed te luisteren. Daarbij zijn er twee belangrijke disclaimers. De eerste is dat hoewel er algemeen geldende lessen zijn, het ook afhankelijk is van de context en de betrokken personen of iets wel of niet werkt. In alle situaties is voor goed luisteren een eerlijke behandeling belangrijk, maar wat dat precies behelst, verschilt bijvoorbeeld tussen het aanvragen van een nieuw paspoort of het aanvragen van een uitkering. Het maakt uit of het gaat om een klacht (zie Bomhoff en Van der Vlugt 2021), een inspraakbijeenkomst, een conflict of een crisissituatie. Ook de persoonlijkheid van de betrokken ambtenaar, politicus of bestuurder speelt een rol bij luisteren. Iedereen heeft zijn eigen stijl en vaardigheden. Een tweede disclaimer is dat het alleen werkt als het geen trucje is. Dat wil zeggen dat je niet luistert voor de vorm en vervolgens doet wat je toch al van plan was, maar dat het om betekenisvolle interactie gaat waar de kans bestaat dat er iets verandert (vgl. Rijnja 2024: 6).

Bij goed luisteren gaat het eigenlijk om twee acties: luisteren naar de ander en daarop reageren. Bij direct contact vinden die acties tegelijkertijd plaats: een politicus luistert naar aanwezigen tijdens een inspraakbijeenkomst en reageert daar ter plekke op door bijvoorbeeld vragen te stellen, samen te vatten of zijn eigen gezichtspunt aan de discussie toe te voegen. Bij indirect contact via de media, vinden luisteren en reageren op gescheiden momenten plaats. Tijdens persconferenties in de coronacrisis moest toenmalig premier Rutte in zijn speeches overbrengen dat hij snapte wat er in de samenleving speelde. Het luisteren zelf had daarvoor al plaatsgevonden.

Luisteren en daarop reageren zijn zeker in direct contact niet los van elkaar te zien. Er wordt in de literatuur vaak gesproken over oprecht luisteren (Van den Bos 2023) of empathisch luisteren (Scharmer 2012). Hierbij is het idee dat iemand zijn verhaal doet, de ander zijn best doet om het verhaal te begrijpen en vragen stelt om dat te bereiken. Dat kan bijvoorbeeld door te vragen om voorbeelden, naar hoe iemand zich voelt of wat hij zou wensen of hopen voor de toekomst (Rijnja 2024: 41). Scharmer (2012) onderscheidt vier niveaus van luisteren. Bij *downloaden* hoort de toehoorder vooral wat in zijn straatje past en negeert hij de rest. Bij *feitelijk luisteren* is de toehoorder op zoek naar wat hij nog niet weet en dus nieuw voor hem is. Bij het *empathisch luisteren* zoekt de toehoorder niet alleen naar feitelijke nieuwe informatie, maar probeert hij zich ook open te stellen voor onderliggende gevoelens en zich in de ander te verplaatsen. Als er sprake is van meningsverschillen (met één of meer aanwezigen) wordt vaak geadviseerd een onderscheid te maken tussen opvattingen, belangen, waarden en behoeften en te proberen ook datgene wat schuilgaat onder een standpunt naar boven te halen. Scharmer noemt het vierde niveau *generatief luisteren* of 'precensing' waarbij er ruimte is voor nieuwe kansen en oplossingen. Het mag duidelijk zijn dat downloaden niet genoeg is om goed te luisteren, en dat politici op zijn minst feitelijk en liever nog empathisch moeten luisteren om responsief te zijn (zie ook Smit 2024). Uit onderzoek van De Jong en Mügge (2023) over ervaren vertegenwoordiging van minderheidsgroepen blijkt dat juist als vertegenwoordigers (of bestuurders) niet op hen lijken, mensen het belangrijk vinden dat vertegenwoordigers empathisch zijn en er blijk van geven zich te kunnen verplaatsen in anderen.

Vragen stellen om datgene wat je hoort beter te snappen, is natuurlijk al onderdeel van het reageren op wat je hoort, maar in veel gevallen zal een politicus ook zijn eigen standpunt willen inbrengen, of alle belangen die spelen inzichtelijk willen maken. Rijnja ontwikkelde een methode om dit op een goede manier te doen en noemt dat 'dilemmalogica'. Het bestaat uit drie stappen: het erkennen van de zorgen van alle betrokkenen; het in kaart brengen van wat mensen scheidt en bindt; en het bieden van perspectief.²⁴ Het idee hierachter is dat het politicus en bestuurders in staat stelt om de zorgen van alle betrokkenen te erkennen en de gemeenschappelijke worsteling te benoemen. De emoties die een rol spelen bij een bepaald vraagstuk krijgen zo ook nadrukkelijk een plek (vgl. Van Wessel 2011).

24 Zie [Leidraad dilemmalogica \(pdf\)](#) | [Publicatie](#) | [CommunicatieRijk](#) voor meer informatie, inclusief concrete adviezen.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

Rijnja (2024) vraagt in zijn essay over het belang van erkenning ook aandacht voor de fysieke omstandigheden van bijeenkomsten, zoals de vorm (gericht op zenden of ruimte voor dialoog) en het tijdstip, en voor de rol die een politicus daar krijgt. Ook de ruimtelijke setting en de opzet van de bijeenkomst kunnen bijdragen aan het gevoel dat mensen zich erkend voelen of juist niet.

Referendum ook een manier van luisteren

Ook de inzet van een referendum om tot een besluit te komen maakt dat mensen vaker vinden dat er voldoende is geluisterd naar burgers. Dat geldt ongeacht of mensen het eens zijn met de uitkomst van een referendum en dus het besluit. Deze procedure leidt tot een 1,08 punt hoger responsiviteitsoordeel op een vijfpuntsschaal (zie tabel 3.2).²⁵ Het referendum als middel om beter naar burgers te luisteren zien we ook vaak terug in de toelichtingen van mensen. Sommigen die een andere invulling van de besluitvormingsprocedure hadden, geven aan dat ze liever (ook) een referendum hadden gehad.

‘Burgers moeten in dit geval geen inspraak (=wassen neus), maar stemrecht krijgen.’ (man, 71 jaar, wo, luisteren, onvoldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

‘Ze hebben actief geluisterd naar de bewoners en de media, ze hebben zelf deelgenomen aan het debat en ook hun keuzes doorgenomen. Wat beter zou kunnen is bij de grotere besluiten nog eens een ‘niet-bindend mini-referendum’ kunnen afnemen, zodat ook tijdens deze grote beslissingen de meningen van de burgers worden meegenomen.’ (man, 23 jaar, havo/vwo, luisteren, uitleggen en aanpassen, voldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

Degenen die het referendum als besluitvormingsprocedure voorgelegd kregen, waren daarover positief gestemd. Velen steunen deze vorm, omdat het daarbij gaat om de mening van de meerderheid en dat volgens hen een belangrijke voorwaarde is voor het voldoende luisteren naar burgers. Iedereen kan daarbij inspraak hebben. Hier zit impliciet de aanname achter dat ‘de’ mening van burgers gelijk is aan de mening van de meerderheid; de meerderheid beslist en dus is er voldoende geluisterd naar burgers.

‘Geluisterd naar het referendum. Burgers voelen zich dan betrokken en gehoord.’ (vrouw, 64 jaar, hbo, referendum, voldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

‘Als de bevolking in een referendum aangeeft het ermee eens te zijn, gelden de meeste stemmen en daar moet men zich aan houden.’ (man, 60 jaar, mbo, referendum, voldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

‘Iedere burger heeft kunnen stemmen over dit lokale plan en de gemeente volgt deze uitkomst, in mijn ogen laat de gemeente de wensen en belangen van de burgers voldoende meewegen op deze manier.’ (man, 30 jaar, havo/vwo, referendum, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

‘Door de uitkomst van het referendum heeft de gemeenteraad geluisterd. Beter kan niet.’ (man, 65 jaar, hbo, referendum, voldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

Toch zijn er bij een aantal ook zorgen over de inzet van een referendum om tot een besluit te komen. Het gaat deze mensen erom dat de vraagstelling duidelijk is, burgers voldoende kennis en informatie

²⁵ Dat is een middelgrote effectgrootte (Field 2013). Deze vorm van responsief handelen zorgt voor een 22% hoger responsiviteitsoordeel.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

ontvangen, de gelijkheid en representativiteit gewaarborgd zijn, een voorstel geschikt is voor een referendum en er moet volgens hen een opkomstdrempel zijn. Ondanks deze voorwaarden zijn mensen het eens met de stelling dat politici voldoende naar burgers hebben geluisterd als die een referendum hebben gehouden.

‘De vraagstelling bij referenda is heel belangrijk. Door vraagstukken op een bepaalde manier te presenteren kan de uitkomst beïnvloed worden. Ik ben geen voorstander van referenda.’ (man, 58 jaar, havo/vwo, referendum, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

‘Ik vind dat dit geen referendabele kwestie is. Het kan niet worden verwacht van burgers dat zij voldoende kennis hebben over dit onderwerp om een weloverwogen beslissing te maken. Er is wat mij betreft dus meer dan voldoende “geluisterd”.’ (man, 36 jaar, wo, referendum, niet voldoende niet voldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

‘Je doet wat je belooft. Wel wil ik de kanttekening plaatsen dat mijn gemeente ook hele arme gebieden heeft en met veel buitenlanders die de taal niet machtig zijn. Het is dus wel zaak dat een referendum als dit GOED wordt uitgelegd en toegelicht. We hebben heel veel “zwakkere” wijken, ik hoop dan wel dat hierop wordt ingespeeld bij het uitzetten van zo’n referendum.’ (vrouw, 28 jaar, hbo, referendum, voldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

Tevredenheid met de uitkomst speelt soms mee in responsiviteitsoordeel

Mensen die het inhoudelijk eens zijn met een uitkomst oordelen positiever over de responsiviteit van het proces dan mensen waarbij dat niet het geval is, ook als het proces hetzelfde is (zie tabel 3.2) (bijvoorbeeld Werner 2020). In figuur 3.2 zien we deze verschillen terug.²⁶ Binnen elke besluitvormingsprocedure vinden mensen die de uitkomst wenselijk achten (blauw) in sterkere mate dat er voldoende naar burgers geluisterd is dan mensen die niet een gewenste uitkomst kregen (rood). Gemiddeld was de waargenomen responsiviteit 0,65 punt²⁷ hoger (voor elk van de besluitvormingsprocedures) op een vijfpuntsschaal voor mensen die het helemaal eens waren met de uitkomst.

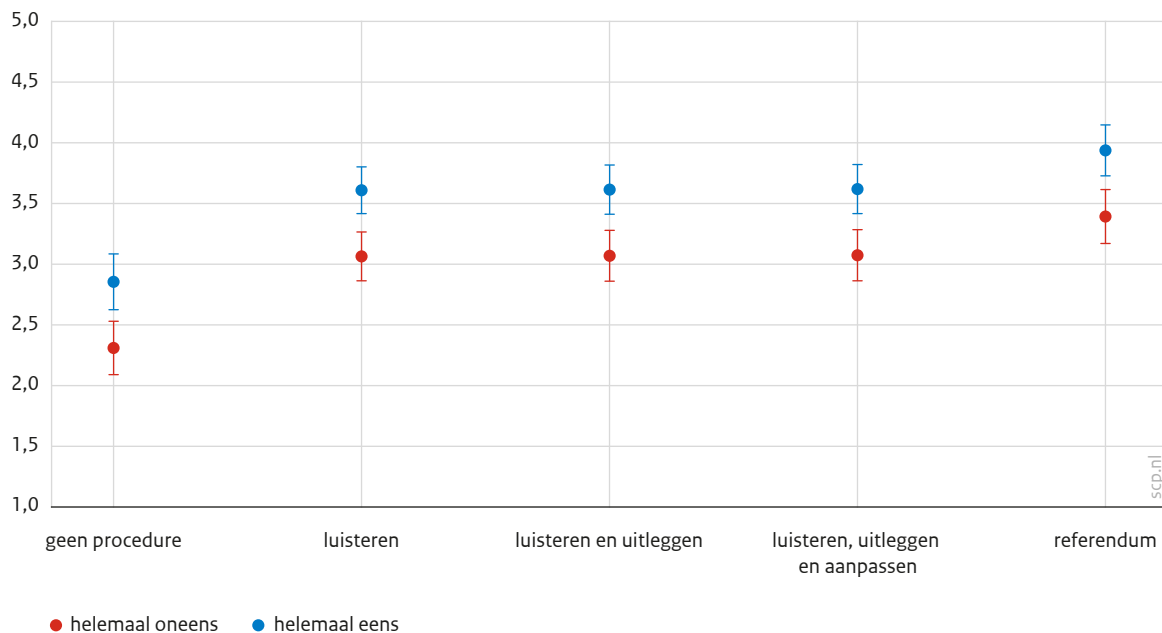
Mensen die geen van de responsiviteitsaspecten kregen voorgelegd maar het wel eens zijn met de uitkomst van het besluit (blauwe lijn uiterst links), oordelen hetzelfde over de waargenomen responsiviteit als mensen die het helemaal oneens zijn met de uitkomst maar waarbij er wel actief geluisterd is (rode lijn tweede positie van links). Dat betekent dat mensen die niet de uitkomst hebben gekregen die ze willen, maar wel een procedure waarin naar ze geluisterd is, net zo tevreden zijn over de waargenomen responsiviteit als mensen die wel gekregen hebben wat ze wilden en geen procedure hadden.

²⁶ We vinden geen effecten van het onderwerp van het voorstel op het responsiviteitsoordeel, dat hadden we ook niet verwacht.

²⁷ $5 \times 0,13 = 0,65$ (zie tabel 3.2), dat is een 13% hoger responsiviteitsoordeel.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

Figuur 3.2 Gevoel dat er voldoende geluisterd is naar burgers voor verschillende besluitvormingsprocedures naar inhoudelijke overeenstemming, bevolking van 18+, april 2024 (in scores)^{a, b}

a Vraagstelling: 'Bij het nemen van dit besluit is voldoende geluisterd naar burgers'. De antwoordcategorieën lopen van 1 'helemaal oneens' tot 5 'helemaal eens'. De punten in figuur 3.2 tonen de gemiddelde antwoordscores op deze stelling voor de verschillende besluitvormingsprocedures voor de mensen die het helemaal oneens zijn met de uitkomst van besluitvormingsprocedure (rood) en mensen die het helemaal eens zijn met de uitkomst van de besluitvormingsprocedure (blauw). De staven rondom de punten geven de onzekerheidsmarge van deze scores weer (99%).

b Deze scores zijn gecontroleerd voor het onderwerp van het plan.

Bron: COB-LISS april 2024

Ook uit de open antwoorden blijkt dat voor sommige mensen het oordeel of politici voldoende hebben geluisterd deels afhankelijk is van het genomen besluit.

'Het heeft voor mij nu te maken met het onderwerp "windparken"! Hier ben ik erg voor en vandaar dat ik het eens ben met de gemeente en blij dat ze het windpark gaan bouwen. De gemeente zou een vervolg moeten organiseren voor mensen die er tegen zijn en om draagvlak te creëren, naar deze mensen luisteren en evt. enkele aanpassingen doen.' (vrouw, 68 jaar, vmbo, luisteren, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

'Als de bevolking het niet wil mag het ook niet gebeuren. Prima dat ze niet meegaan met de klimaat-hoax.' (vrouw, 52 jaar, mbo, luisteren, uitleggen en aanpassen, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

Voor een kleine groep lijkt het oordeel over of er voldoende geluisterd is naar burgers zelfs volledig gedreven door de uitkomst van de procedure.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

‘Windparken zijn niet energiebewust, veel lawaai, na gebruik mega veel onverwerkbaar afval, iets wat ikzelf tot op de dag niet begrijp.’ (vrouw, 51 jaar, mbo, geen procedure, onvoldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

‘Windmolens en zonneparken zijn ondingen in het landschap, laten de gemeenten zich meer bezig houden met waterstof.’ (man, 85 jaar, vmbo, luisteren, niet voldoende niet onvoldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

‘Omdat het plan niet is aangenomen en ik tegen ben.’ (vrouw, 29 jaar, hbo, referendum, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

‘Het windmolenpark is er niet gekomen, dus dat is fijn.’ (vrouw, 42 jaar, hbo, referendum, voldoende geluisterd, eens met uitkomst)

Toch zijn er ook mensen die aangeven dat ze de procedure waarderen, ondanks dat ze het niet eens zijn met de uitkomst van het besluit in de gemeenteraad. Deze reactie komt niet heel vaak voor, maar zien we zowel bij het referendum, als bij luisteren, uitleggen en aanpassen.

‘Ik vond het leuk dat er een referendum werd gebruikt om te beslissen hoe dit probleem moest worden opgelost. Ik wil misschien iets, maar als het anderen raakt, moeten zij ook hun stem laten horen. Ik ben dus blij dat de beslissing is genomen, ook al ben ik het er niet mee eens.’ (man, 35 jaar, wo, referendum, voldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

‘Het gaat mij erom dat ik het in eerste instantie niet eens was met de beslissing om windmolens te plaatsen, ik zal dat wel moeten accepteren, maar blijf het ermee oneens!’ (man, 84 jaar, basisonderwijs, luisteren, uitleggen en aanpassen, niet voldoende niet onvoldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

Deels komen deze argumenten ook voort uit het idee dat niet iedereen altijd zijn zin kan krijgen.

‘Je kan het niet iedereen naar de zin maken. We hebben windmolens nodig om van de kolencentrales af te komen.’ (vrouw, 61 jaar, mbo, geen procedure, niet voldoende niet onvoldoende geluisterd, eens met uitkomst)

Inrichting procedure even belangrijk voor ‘winnaars’ en ‘verliezers’ van beleid

Is de inrichting van de besluitvormingsprocedure ook *belangrijker* voor het responsiviteitsoordeel van mensen die niet de uitkomst krijgen die ze hoopten? In de wetenschappelijke literatuur gaat het dan om het *verkleinen* van de *winner-loser gap*: het verschil tussen mensen die een beleidsuitkomst krijgen die ze willen (winnaars) en mensen die dat niet krijgen (verliezers). Naast dat deze ‘winnaars’ sowieso meer vinden dat er voldoende geluisterd is naar wat burgers willen (zie figuur 3.2) is de verwachting, of eigenlijk de hoop, dat voor ‘verliezers’ de inrichting van de procedure belangrijker is voor hun responsiviteitsoordeel. Door de besluitvorming responsief in te richten, zou het verschil tussen degenen die hebben ‘gewonnen’ en degenen die hebben ‘verloren’ dus verkleind kunnen worden. In ons onderzoek ontbreekt het bewijs hiervoor, net als in veel ander onderzoek dat voorafging aan ons onderzoek (bijvoorbeeld Brummel en De Blok 2024; Werner 2020). De inrichting van de procedure blijkt niet zwaarder mee te tellen in het responsiviteitsoordeel van mensen die het oneens zijn met de uitkomst van de procedure dan van mensen die het daarmee eens waren.²⁸

²⁸ Er zijn geen significante interactie-effecten tussen de procedureaspecten en ‘eens met uitkomst’ op het gevoel dat er voldoende geluisterd is naar burgers.

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

Dat de inrichting van de procedure niet bijdraagt aan het *verkleinen* van de *winner-loser gap* betekent overigens niet dat de inrichting van de procedure niet relevant is (zie ook Werner 2020). Ondanks dat het verschil in het responsiviteitsoordeel tussen de uitkomstwinnaars en uitkomstverliezers niet verkleind wordt door een meer responsieve procedure, is deze invulling voor beide groepen wel degelijk bevorderend voor de waargenomen responsiviteit (zie tabel 3.2).

Op basis van de wetenschappelijke literatuur kan verwacht worden dat mensen verschillen in de manier waarop ze een besluitvormingsprocedure ingericht willen zien om zich als burger gehoord te voelen. Mensen met een voorkeur voor het lasthebber-model van vertegenwoordiging, waarbij politici in nauw contact staan met kiezers, zullen bijvoorbeeld meer belang hechten aan luisteren, aanpassen en een referendum. En mensen die het gemachtigde-model voorstaan, waarbij politici belangen naar eigen inzicht behartigen, zullen het aspect van uitleggen belangrijker vinden (zie Bowler 2017; Mansbridge 2020). Daarnaast verwachten we dat mensen met minder politiek vertrouwen referenda als een goede manier vinden om aan de wensen van burgers te voldoen. Voor deze groep zou een referendum als besluitvormingsprocedure voor een positiever responsiviteitsoordeel zorgen dan voor mensen met meer vertrouwen (zie Bowler en Donovan 2019; Hibbing en Theiss-Morse 2002). We vinden deze groepsverschillen echter niet terug in ons onderzoek. De invloed van verschillende responsiviteitsaspecten in de besluitvormingsprocedure op het oordeel of er voldoende is geluisterd, is niet anders voor mensen met andere voorkeuren voor de rol van volksvertegenwoordigers of met een andere mate van politiek vertrouwen (zie bijlage B voor de volledige resultaten).²⁹ Luisteren en het referendum als onderdeel van de besluitvormingsprocedure zijn voor al deze groepen in gelijke mate van belang voor het voldoende horen van de stem van burgers.

Ook uit de toelichtingen blijkt dat vertrouwen de oordelen over de verschillende besluitvormingsprocedures niet anders kleurt. Met andere woorden, het politiek vertrouwen speelt een rol voor het oordeel over waargenomen responsiviteit, ongeacht de besluitvormingsprocedure. Mensen die aangeven vertrouwen te hebben in de gemeenteraad geven als argumenten dat de gemeenteraad verkozen is en daarmee voldoende informatie en het mandaat heeft om een goede afweging te maken. Luisteren en uitleggen kan daar een onderdeel van zijn, maar dat hoeft niet voor iedereen.

‘We kunnen niet voor elk besluit een publiek debat gaan houden. Dat wordt onwerkbaar. We moeten ook blijven vertrouwen op de kennis en kunde van politici. Neemt niet weg dat zij ook wel eens fouten maken. Het zijn net mensen.’ (vrouw, 47 jaar, hbo, geen procedure, niet voldoende niet onvoldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

Nog vaker komt het tegenovergestelde argument voor, namelijk een gebrek aan vertrouwen in de intenties van politici om te luisteren of gewoonweg wantrouwen in de politiek. Ook hier lijkt de invulling van de procedure niet bij te dragen aan het oordeel of er voldoende geluisterd is naar burgers.

‘Nooit en niemand luistert naar het volk.’ (vrouw, 44 jaar, mbo, geen procedure, onvoldoende geluisterd, oneens met uitkomst)

‘Ze luisteren helemaal niet naar burgers, doen precies waar ze zelf zin in hebben, zo is het en zo zal het altijd blijven.’ (man, 52 jaar, vmbo, luisteren, onvoldoende geluisterd, niet eens niet oneens met uitkomst)

‘Hun plannen gaan altijd door, voor de show hebben de burgers inspraak.’ (vrouw, 77 jaar, havo/vwo, luisteren, uitleggen en aanpassen, niet voldoende niet onvoldoende geluisterd, niet eens niet oneens met uitkomst)

29 Ook vinden we geen groepsverschillen in de effecten van de besluitvormingsprocedure naar achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd en opleiding).

Kader 3.4 Werkt responsiviteit ook door in de acceptatie van het besluit?

Veel van het wetenschappelijke onderzoek naar waargenomen responsiviteit, het gevoel onder burgers dat er voldoende naar hen geluisterd wordt, ziet responsiviteit expliciet of impliciet als instrumenteel voor een ander doel. Eén van die doelen is dat responsiviteit de acceptatie van genomen besluiten zou kunnen vergroten. Vooral degenen die het oneens zijn met het genomen besluit zullen het besluit sneller accepteren als ze het gevoel hebben dat politici zich hebben ingezet om hun punten mee te nemen en niet het gevoel hebben dat ze door hen genegeerd worden (Easton 1965; zie ook Esaiasson et al. 2017). Een meer responsieve procedure zou daarmee leiden tot meer acceptatie van het gemaakte beleid door iedereen, maar vooral door mensen voor wie de uitkomst niet in lijn is met hun inhoudelijke voorkeuren. Daarmee verwachten we dus dat een responsieve besluitvormingsprocedure die leidt tot meer waargenomen responsiviteit vervolgens doorwerkt in meer acceptatie van het genomen besluit. Deze verwachting staat schematisch weergegeven in figuur 3.3.

Figuur 3.3 Hoe de besluitvormingsprocedure doorwerkt in de acceptatie van het besluit³⁰

Bron: SCP

We zagen hierboven in dit hoofdstuk al dat responsieve besluitvormingsprocedures (met het volgen van de publieke discussie of een referendum) een positieve invloed hebben op het gevoel dat er voldoende naar burgers wordt geluisterd. We hebben respondenten ook gevraagd of ze het besluit van de gemeenteraad in het surveyexperiment accepteren (vijfpuntsschaal van (1) helemaal oneens tot (5) helemaal eens). In aanvullende analyses vinden we dat het gevoel dat er voldoende is geluisterd naar burgers ook van invloed is op deze acceptatie van het besluit. Ten opzichte van mensen die vinden dat er helemaal niet voldoende is geluisterd, scoren degenen die dat helemaal wel vinden 2,35 punt (op de vijfpuntsschaal) hoger op de acceptatie van het beleid. Dat is daarmee een heel sterk effect. De invloed van de besluitvormingsprocedure op de acceptatie van de beleidsuitkomst loopt volledig via het gevoel dat er geluisterd is naar de burgers (zie bijlage B voor een toelichting op deze mediatieanalyse). Een responsieve besluitvormingsprocedure heeft dus niet alleen waarde in zichzelf, maar levert ook een duidelijke bijdrage aan draagvlak voor beleid.

Slot: bouwstenen voor een responsieve politiek en bestuur

Een responsieve politiek is essentieel voor een representatieve democratie. Door responsief te handelen zorgen politici dat burgers invloed hebben, gehoord worden en vertegenwoordigd zijn. Als mensen zien dat politiek en bestuur responsief handelen, hebben ze meer vertrouwen, beoordelen ze het proces positiever en zijn ze eerder geneigd uitkomsten van beleid te accepteren (zie o.a. Van den Bos 2023; Brummel en De Blok 2024; Geurkink en Van Noije 2024, zie hoofdstuk 2). De bevindingen in dit hoofdstuk onderstrepen dat belang van luisteren. Als de publieke discussie aandachtig is gevolgd en verschillende perspectieven zijn afgewogen, voelen mensen zich eerder gehoord. En als mensen zich meer gehoord voelen, zijn ze meer geneigd de uitkomst van beleid te accepteren, ook als ze het niet eens zijn met de uitkomst (zie kader 3.4).

³⁰ We hebben de verwachtingen uit figuur 3.3 getest met een mediatieanalyse (zie bijlage B, figuur B.1 en tabel B.2).

Zich niet gehoord voelen: een universeel probleem

In hoofdstuk 2 zagen we dat veel mensen ervaren dat ze niet gehoord worden. Deze zorgen over een politiek die niet luistert, zijn niet nieuw. Stellingen over een gebrek aan invloed van burgers op wat de regering doet, kunnen al bijna vijftig jaar op veel instemming rekenen. Een grote groep Nederlanders vindt dus steeds dat de politiek niet luistert en dat aandeel is behoorlijk stabiel (zie COB 2023[3]: 20). Europees gezien is het ervaren gebrek aan responsiviteit in Nederland overigens niet bijzonder hoog. In 2022 vond minder dan de helft (44%) dat mensen geen invloed hebben op wat de regering doet. In Noorwegen en Zwitserland is dat nog lager (een kwart vindt dat ze geen invloed hebben). Het aandeel dat een gebrek aan responsiviteit ervaart is hoger in andere landen, zoals Frankrijk (59%) of Italië (89%) (Van Noije en Geurkink 2024).

Zorgen over politici die niet luisteren zijn dus geen uniek Nederlands verschijnsel. Het is een universele klacht over de politiek en de overheid, wat ook blijkt uit de grote hoeveelheid internationale literatuur over politieke responsiviteit en procedurele rechtvaardigheid. ‘Citizens want politicians to demonstrate that they “understand people like them”. Yet many citizens believe politicians fail to do this, signaling what appears to be a broken relationship between citizens and elected representatives’ (Coleman en Moss 2023: 155). De vraag is dus hoe die relatie tussen burgers en politici beter kan. Daarom vroegen we mensen mee te denken over oplossingen om de werking van de representatieve democratie te versterken. Wat kunnen politici beter doen om op de hoogte te blijven van wat burgers vinden? En welke manieren van responsief handelen kunnen eraan bijdragen dat burgers zich gehoord voelen?

Hooggespannen verwachtingen

Burgers hebben hoge verwachtingen van volksvertegenwoordigers: politici moeten de publieke opinie volgen, het debat voeden met hun kennis en inzichten en ook nog oog hebben voor het algemeen belang. Over hoe politici dat zouden moeten doen, geven mensen wel wat suggesties: het in land in, meer onderzoek doen, meer bijeenkomsten met de achterban en het organiseren van inspraakbijeenkomsten. Maar zo gemakkelijk zal dat niet zijn. Voor politici zal het lastig zijn iedereen te bereiken met een werkbezoek. Ook zijn veel van hun dagelijkse partijpolitieke werkzaamheden zo tijdrovend, dat het land ingaan niet altijd haalbaar is (Nederhand et al. 2022). Daarnaast weten we uit onderzoek dat niet iedereen wil meedoen aan inspraak of tijd heeft om bijeenkomsten te bezoeken (Den Ridder et al. 2021). En hoewel uit ons surveyexperiment volgt dat een meerderheidsbeslissing via het referendum het meest bijdraagt aan het gevoel dat er voldoende geluisterd wordt, weten we ook dat mensen dat vooral als een aanvulling op de representatieve democratie zien, niet als vervanging ervan (Sipma en Wagenaar 2024; Van Noije en Den Ridder 2024). Er blijft dus een grote taak voor volksvertegenwoordigers over. Mensen verwachten niets minder dan ‘Super Politicians’ die responsief, toegankelijk, inclusief en empathisch zijn (De Jong en Mügge 2023: 506).

Maak worsteling en waardenafweging zichtbaar

Om die hoge verwachtingen waar te maken, is het in ieder geval van belang om goed te communiceren. In de praktijk kan responsief handelen van politici namelijk onzichtbaar blijven en zullen mensen zich er niet (altijd) van bewust zijn dat volksvertegenwoordigers of bestuurders de publieke discussie volgen en verschillende perspectieven hebben afgewogen. Net zoals responsief *doen* zonder het te *zijn* niet werkt (Rijnja 2024), werkt het ook niet om responsief te *zijn* zonder te *laten zien* dat je het bent. Het is dus noodzakelijk om in contact te treden met mensen en actief te communiceren.

Het zichtbaar en aandachtig volgen van de publieke discussie en afwegen van verschillende perspectieven is bepalend voor het gevoel dat er voldoende naar burgers is geluisterd. Dat vraagt dus om een politiek die de worsteling van mensen met bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen snapt en de soms tegengestelde wensen en belangen die er spelen (tussen mensen onderling, of tussen burgers en politici) doorziet en benoemt (vgl. Rijnja 2024, zie kader 3.3). Wat kan helpen om mensen het gevoel te geven dat hun belangen meewegen in de genomen besluiten, is om het democratisch proces van wikken en

Hoe kunnen politici beter luisteren naar burgers?

wegen veel meer inzichtelijk te maken (Van Wessel 2011). Luisteren is een communicatieve handeling waarbij oog moet zijn voor de verschillende behoeften van burgers, de spanningen daartussen en waarin gemaakte keuzes worden toegelicht (Van Oudenhoven-van der Zee 2023).

Juist die zichtbare afweging van waarden, wensen en belangen lijkt in de politieke praktijk vaak afwezig. Beleidsinhoudelijke conflicten worden te vaak gezien als 'technocratische noodzaak en pragmatische uitvoeringsvraagstukken', terwijl bij een politieke afweging van beleidskeuzes ook een discussie over waarden hoort (Van der Meer 2024). Het is dus niet zozeer dat politici mensen beter moeten uitleggen hoe ze bestuurlijk tot hun keuzes komen. Dat suggereert dat burgers het niet snappen, terwijl zij ervaren dat aan hun zorgen en belangen voorbij is gegaan (Rijnja 2024). Het politiseren van de afweging van waarden en een richtinggevend verhaal kan burgers eerder bij de politiek betrekken (Van der Meer 2024). Een waardenafweging geeft richting aan het politieke en maatschappelijke debat: wat vinden politici belangrijk? Als dat waardenkader van waaruit politici werken helder is, kunnen mensen ook beter bepalen welke belangen er zijn afgewogen, of ze hun individuele wensen en belangen daarin herkennen en of het algemeen belang is gediend (Van Noije en Sadiraj 2021).

Responsieve burgers?

Er zijn ook auteurs die erop wijzen dat een goed functionerende democratie niet alleen om responsieve politici vraagt, maar ook om responsieve burgers (*public responsiveness*, Soroka en Wlezien 2010). Mensen moeten naar politici luisteren om te weten welke beleidskeuzes zij maken en om daar hun politieke gedrag op aan te passen. Dat betekent dat burgers op zijn minst op een basaal niveau op de hoogte moeten zijn van wat er speelt en welke beleidskeuzes er zijn gemaakt. Alleen dan kunnen ze politici ter verantwoording roepen en zijn hun voorkeuren prikkels voor politici om aan de slag te gaan. Zonder een responsief publiek is de democratie niet effectief.

Daarbij zouden burgers niet alleen moeten luisteren naar de politiek, maar ook naar elkaar, vanuit het besef dat een democratie er is om verschillen in voorkeuren en wensen op een vreedzame manier te overbruggen. Mensen zeggen vaak dat de politiek te weinig rekening houdt met 'gewone mensen' en 'mensen zoals zij' (zie hoofdstuk 2). Ze lijken daarbij uit te gaan van een eenduidige publieke opinie en dat wanneer politici die maar volgen, er vanzelf beter beleid komt (Van Noije en Den Ridder 2024: 4). Maar dat valse beeld van een eensgezinde bevolking zorgt voor te hoge verwachtingen van de politiek: niet alles kan worden waargemaakt, omdat er in veel gevallen nu eenmaal verschillende perspectieven en belangen naast elkaar bestaan die tegen elkaar moeten worden afgewogen.

Bijlage A

Tabel A.1 Representatiegroepen naar achtergrondkenmerken, bevolking van 16+, 2023^a

	allen	(1) breed patroon van sterke ondervertegenwoordiging	(2) breed patroon van ondervertegenwoordiging	(3) selectieve vertegenwoordiging	(4) overwegend positief over vertegenwoordiging	(5) geen mening
man	50	40	44	61	58	38
vrouw	50	60	56	39	42	62
16-34 jaar	33	37	31	22	36	41
35-54 jaar	34	34	31	37	35	35
≥ 55 jaar	33	28	37	40	29	24
basisonderwijs, vmbo	26	24	23	38	21	33
havo/vwo, mbo	38	48	37	43	35	37
hbo, wo	37	28	41	19	43	30
zonder migratieachtergrond	80	61	80	87	80	74
met migratieachtergrond	20	39	20	13	20	26
heteroseksuele oriëntatie	92	81	90	95	94	93
niet-heteroseksuele oriëntatie	8	19	10	5	6	7
stemintentie ^{b, c}						
PVV	7	11	4	20	5	3
GroenLinks-PvdA	11	22	17	2	7	5
VVD	9	1	4	5	18	10
D66/Volt	8	5	11	1	10	6
CDA/CU	7	1	9	6	7	2
SP/PvdD	8	12	12	6	5	5
BBB	5	4	6	10	4	1
niet-stemmen	5	6	4	7	2	10

a Vetgedrukte percentages geven aan dat de betreffende groep significant ($p < 0,01$) afwijkt van de andere groep(en).

b Percentages tellen samen met overige partijen, blanco en weet niet op tot 100%.

c De stemintenties zijn soms samengevoegd vanwege een te klein aantal waarnemingen.

Bron: LISS-Democratic Innovations 2023 / LISS Politics and Values 2023

Bijlage B

Tabel B.1 Invloed van verschillende aspecten van responsiviteit voor verschillende taakopvattingen en politiek vertrouwen op gevoel dat er voldoende is geluisterd naar burgers (waargenomen responsiviteit), bevolking van 18+, april 2024 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten)^{a, b, c}

	model 3	model 4	model 5	model 6	model 7
<u>procedureaspecten</u>					
<i>geen (ref.)</i>					
luisteren	0,73	0,79	0,81	0,81	0,78
uitleggen	0,04	-0,18	0,04	0,04	0,06
aanpassen	-0,04	-0,01	0,05	-0,04	-0,02
referendum	1,15	1,15	1,15	0,92	1,26
<u>onderwerp</u>					
<i>sportpark (ref.)</i>					
windpark	-0,07	-0,08	-0,07	-0,07	-0,08
<u>inhoudelijke overeenstemming</u>					
eens met uitkomst	0,13	0,12	0,13	0,13	0,14
<u>taakopvatting</u>					
lasthebber	0,04		0,06	0,04	
gemachtigde		-0,05			
<u>politiek vertrouwen</u>					0,07
<u>interactie-effecten</u>					
luisteren * lasthebber	0,02				
uitleggen * gemachtigde		0,08			
aanpassen * lasthebber			-0,02		
referendum * lasthebber				0,06	
referendum * politiek vertrouwen					-0,03

a Vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0,01$).

b Omdat de toewijzing tot de verschillende besluitvormingsprocedures willekeurig is, wordt er niet gecontroleerd voor achtergrondkenmerken.

c Alle modellen zijn gebaseerd op 1304/1349 respondenten. Respondenten met een missende waarde op één van de variabelen zijn buiten de analyses gelaten, met uitzondering van de variabele 'eens met uitkomst', waar missende waarden als middencategorie zijn beschouwd.

d Inhoudelijke instemming is bepaald op basis van de vraag in hoeverre mensen het eens zijn met het voorgestelde plan. Dit is gevraagd voorafgaand aan het beschrijven van de besluitvormingsprocedure en de uitkomst van het besluit. Als mensen het bijvoorbeeld helemaal oneens zijn met het plan en de gemeenteraad het plan niet aanneemt, scoren ze een 5; wanneer het besluit in dat geval wel is aangenomen, scoren ze een 1 op de vijfpuntsschaal.

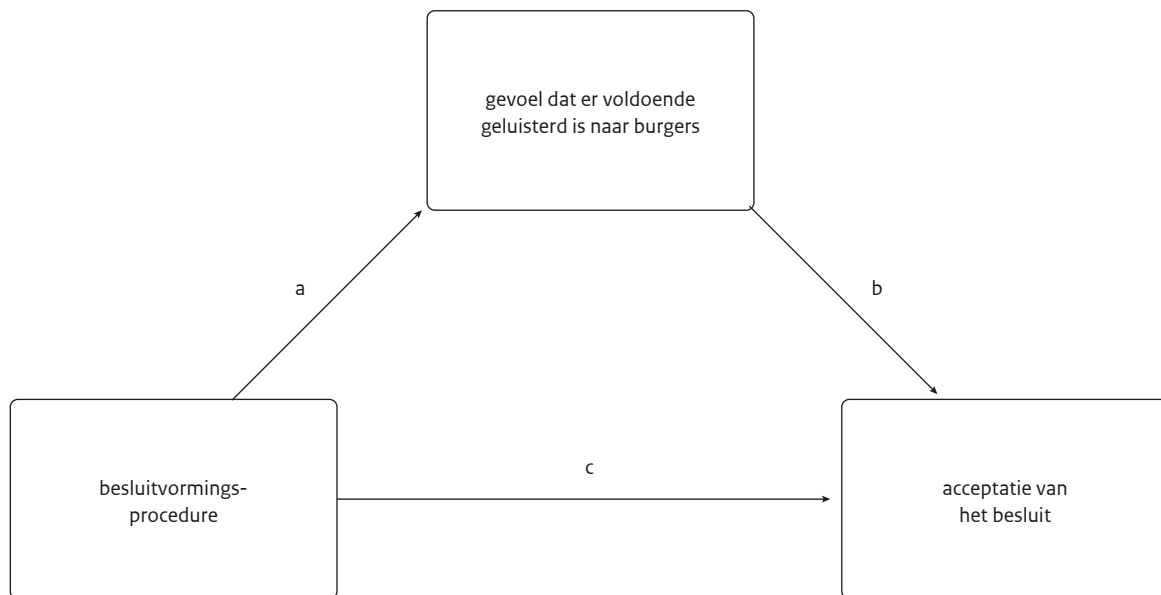
Respondenten die aangeven niet te weten of ze het eens of oneens zijn met het plan scoren net als respondenten die aangeven het niet eens, niet oneens te zijn een 3.

Bron: COB-LISS april 2024

Mediatieanalyse voor doorwerking responsief handelen op de acceptatie van het besluit

De verwachtingen over hoe de inrichting van de besluitvormingsprocedure doorwerkt in de acceptatie van beleid staan schematisch weergegeven in figuur B.1. We verwachten dat verschillende responsiviteitsaspecten in de besluitvormingsprocedure doorwerken in een sterkere acceptatie van het besluit, via het gevoel dat er voldoende geluisterd is naar burgers (pijl a en b in figuur B.1).

Figuur B.1 Hoe de besluitvormingsprocedure doorwerkt in de acceptatie van het besluit

Bron: SCP

We hebben dit getest met een zogenaamde mediatieanalyse in drie stappen. Pijl a (stap 1): de invloed van de besluitvormingsprocedure op het gevoel dat er voldoende geluisterd is naar burgers is hierboven al uitvoerig onderzocht. Daarna kijken we naar pijl c (stap 2): hangt de besluitvormingsprocedure ook samen met de acceptatie van het besluit? Als we in deze de eerste twee stappen een significant effect vinden, dan kunnen we bekijken of de invloed van de besluitvormingsprocedure op de acceptatie van het besluit overeind blijft als we rekening houden met het gevoel dat er voldoende geluisterd is naar de burgers (pijl b) (stap 3). Als in deze analyse de relatie bij pijl c wegvalt, spreken we van volledige mediatie: het effect van de besluitvormingsprocedure op de acceptatie van het besluit loopt dan volledig via het gevoel dat er voldoende geluisterd is naar burgers. Als het effect van pijl c blijft staan maar zwakker wordt, dan spreken we van gedeeltelijke mediatie: het effect loopt deels via het gevoel dat er geluisterd wordt en deels direct.

De resultaten van de hierboven beschreven stappen staan weergegeven in tabel B.2. Model 1 (pijl a) komt overeen met de analyse die we in hoofdstuk 3 presenteerden (tabel 3.2): luisteren en een referendum als onderdeel van de procedure leiden tot een sterker gevoel dat er voldoende geluisterd wordt naar burgers. In model 2 (pijl c) toetsen we de invloed van de procedure op de mate waarin mensen het besluit accepteren. Ook hier zijn voor de procedure het luisteren en het referendum van belang. Mensen die deze aspecten als onderdeel van de besluitvormingsprocedure zien, scoren respectievelijk 0,31 en 0,49 hoger op de vijfpuntsschaal voor acceptatie van het besluit. Aan deze twee noodzakelijke stappen voor mediatie is dus voldaan.

In model 3 zien we dat het gevoel dat er geluisterd wordt sterk samenhangt met de acceptatie van het besluit. Ten opzichte van mensen die aangeven dat ze het helemaal oneens zijn met de stelling dat er voldoende geluisterd is naar burgers, scoren degenen die het daar juist helemaal mee eens zijn 2,35 punten (op een vijfpuntsschaal) hoger op de acceptatie van het beleid. Dat is daarmee een heel groot effect.

Daarnaast is er sprake van volledige mediatie: de invloed van de procedure (luisteren en referendum) op de acceptatie van het besluit is in dit model niet meer significant. Hieruit concluderen we dat het effect van de besluitvormingsprocedure op de acceptatie van de uitkomst volledig loopt via het gevoel dat er geluisterd is naar de burgers. We zagen hierboven al dat mensen vaker vinden dat er voldoende geluisterd is naar burgers als ze de uitkomst wenselijk achten. Deze inhoudelijke overeenstemming vergroot ook de acceptatie van het besluit. Wederom zien we dus een *winner-loser gap*. Maar ook hier vinden we in aanvullende analyses geen bewijs voor het idee dat het proces dit verschil in oordelen kan verkleinen.³¹

Tabel B.2 Drie stappen van mediatieanalyse van het gevoel dat er voldoende geluisterd is op de relatie tussen besluitvormingsprocedure en de acceptatie van het besluit, bevolking van 18+, april 2024 (in ongestandaardiseerde coëfficiënten)^{a, b, c}

afhankelijke variabele	model 1	model 2	model 3
	gevoel dat er geluisterd wordt	acceptatie van besluit	acceptatie van besluit
procedureaspecten			
<i>geen (ref.)</i>			
luisteren	0,75	0,31	-0,04
uitleggen	0,01	0,01	0,00
aanpassen	0,00	-0,04	-0,04
referendum	1,08	0,49	-0,02
onderwerp			
<i>sportpark (ref.)</i>			
windpark	-0,10	-0,07	-0,02
inhoudelijke overeenstemming			
eens met uitkomst ^d	0,13	0,21	0,15
responsiviteitsopvatting			
gevoel dat er geluisterd wordt			0,47

a Vetgedrukte coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0,01$).

b Omdat de toewijzing tot de verschillende besluitvormingsprocedures willekeurig is, wordt er niet gecontroleerd voor achtergrondkenmerken.

c Alle modellen zijn gebaseerd op 1350 respondenten. Respondenten met een missende waarde op één van de variabelen zijn buiten de analyses gelaten, met uitzondering van de variabele ‘eens met uitkomst’, waar missende waarden als middencategorie zijn beschouwd.

d Inhoudelijke instemming is bepaald op basis van de vraag in hoeverre mensen het eens zijn met het voorgestelde plan zoals gevraagd voorafgaand aan het beschrijven van de besluitvormingsprocedure in combinatie met de uitkomst van het besluit. Als mensen het bijvoorbeeld helemaal oneens zijn met het plan en de gemeenteraad het plan niet aanneemt, scoren ze een 5; wanneer het besluit in dat geval wel is aangenomen, scoren ze een 1 op de vijfpuntschaal. Respondenten die aangeven niet te weten of ze het eens of oneens zijn met het plan scoren net als respondenten die aangeven het niet eens, niet oneens te zijn een 3.

Bron: COB-LISS april 2024

³¹ Er zijn geen significante interactie-effecten tussen de procedureaspecten en ‘eens met uitkomst’ op de acceptatie van het besluit.

Verantwoording

Doel van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) volgt en duidt het Sociaal en Cultureel Planbureau de Nederlandse publieke opinie. Het onderzoek heeft de volgende doelstellingen:

- Het in beeld brengen van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in en houdingen van de Nederlandse bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en vraagstukken.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke vraagstukken door enquêtegegevens over de publieke opinie in perspectief te plaatsen en uit te diepen met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Onderzoek voor het tweede bericht van 2024

In dit bericht staat de meest actuele meting van Nederland in Beeld (NIB) centraal. Het enquêteonderzoek hiervoor is uitgevoerd in de winter van 2023/2024 (van november 2023 tot en met februari 2024) door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In de periode november 2023-februari 2024 deden 2591 mensen mee (1798 online, 778 face-to-face, 15 telefonisch). Het voorlopige responspercentage van deze deelmeting is ongeveer 53,7%. Omdat we in dit onderzoek ontwikkelingen per deelmeting willen laten zien, maken we gebruik van een gecombineerd bestand van gewogen deelmetingen. Dit levert soms heel kleine (weeg) verschillen op ten opzichte van de gewogen jaarbestanden. De definitieve respons zal worden bepaald na oplevering van het totale jaarbestand en als hier gebruik van wordt gemaakt in een toekomstig COB-bericht worden gerapporteerd.³² De NIB-resultaten zijn gewogen met een additief weegmodel op basis van inkomen, herkomst, type huishouden, provincies plus de vier grootste gemeenten en geslacht x leeftijd.

Open vragen in het LISS-panel in april 2024

In de NIB-enquête stellen we respondenten twee open trefwoordvragen (naar belangrijke maatschappelijke problemen en sterke punten in Nederland) en laten we mensen aan het slot toelichten waarom zij het de goede of verkeerde kant op vinden gaan. Omdat er in de NIB-enquête verder geen ruimte is voor open vragen en open vragen een centraal onderdeel zijn van het *mixed method* COB-onderzoek, legden we respondenten van het LISS-panel in april 2024 aanvullend een aantal open vragen voor. Het LISS-panel is tot stand gekomen op basis van een kanssteekproef van huishoudens, door het CBS uit het populatieregister getrokken. Er is dus geen sprake van zelfaanmelding. De vragenlijsten worden online afgenomen en respondenten zonder computer en/of internetverbinding krijgen een eenvoudig te bedienen laptop in bruikleen om de vragenlijsten in te vullen. Zie [hier](#) voor meer informatie over het LISS-panel. In totaal hebben 1365 respondenten van 18 jaar en ouder in april 2024 de korte online enquête ingevuld, 1349 respondenten vulden de vragenlijst volledig in. Er waren zeven open vragen; deze zijn willekeurig

³² Bij deze definitieve bepaling van de respons zal nog een correctie plaatsvinden voor kaderfouten en oneigenlijke non-respons. We spreken van een kaderfout als het steekproefkader over compleet is (bijvoorbeeld als er mensen in de steekproef zitten die verhuisd zijn naar het buitenland maar zich niet hebben uitgeschreven bij de gemeente), dan wel incompleet is (bijvoorbeeld als er mensen missen, omdat er geen adresgegevens bekend zijn). Het steekproefkader is daarmee geen perfecte weergave van de gewenste onderzoekspopulatie. Het uiteindelijke responspercentage gebaseerd op de jaarmeting zal daarom iets hoger uitvallen.

Bijlage B

verdeeld, zodat elke respondent twee open vragen krijgt om overbelasting te voorkomen. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten vanuit LISS gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. Er waren 16 personen met een hoge weegfactor (> 4). Er is gekozen om voor deze personen de weegfactor te begrenzen op 4. Zie voor meer informatie over de onderzoeksverantwoording en de vragenlijst: Natalia Kieruj (CentERdata), [Aanvullend onderzoek COB – meting april 2024](#).

Naast de hierboven beschreven dataverzameling die speciaal voor het COB is uitgevoerd, maken we in dit bericht ook gebruik van kwantitatieve gegevens die door anderen zijn verzameld, zoals gegevens van de [European Social Survey](#) en het [Nationaal Kiezersonderzoek](#). Ook maken we gebruik van de [Eurobarometer](#). Zie [hier](#) voor meer informatie over de steekproeftrekking en het veldwerk van de Eurobarometer. Ook verwijzen we naar gegevens van het CBS over het consumentenvertrouwen, zie daarvoor het [Consumenten Conjunctuuronderzoek](#) (CCO). Daarnaast gebruiken we een LISS-panel vragenlijst *Democratic Innovations*, uitgezet in april en mei 2023. Zie het [LISS-dataoverzicht](#) voor meer informatie.

Vier focusgroepen in april 2024

Op 23 en 25 april zijn er in Amsterdam en Arnhem in totaal vier focusgroepen gehouden door onderzoeksbureau Kantar Public / Mare. Zij spraken met groepen met acht deelnemers over actuele maatschappelijke kwesties, het gevoel dat er niet wordt geluisterd door de politiek en de rol van politici en burgers om beter gehoord te worden. In totaal hebben 32 mensen deelgenomen aan de groeps gesprekken. De groepen waren verdeeld naar type opleiding, met in iedere stad één groep met opleiding tot en met mbo en één groep met opleiding hbo of wo (deze indeling is gebaseerd op eerdere onderzoekservaring, waarbij bleek dat het indelen van gespreksgroepen naar opleiding de gesprekken vergemakkelijkt). De deelnemers kwamen uit de stad en omringende gemeenten en kenden verder een variatie in leeftijd, geslacht en beroepsgroep. Bij citaten uit de toelichtingsvragen geven we het geslacht, de leeftijd en de opleiding van de respondent. Bij citaten uit de focusgroepen benoemen we uit welke groep het citaat komt (stad en type opleiding). De deelnemers voor deze groepen zijn geselecteerd uit het NIPO-panel van Kantar Public. Voor de gevolgde werkwijze en de uitkomsten van de groeps gesprekken zie [hier](#) het verslag van Judith ter Berg en Katja Schuurman, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwalitatieve verkenning onder burgers. Verkenningsthema: Representativiteit en responsiviteit*. Amsterdam: Mare, mei 2024.

Weergave percentages en gemiddelden, toetsing verschillen en figuren

Bij het toetsen van verschillen door de tijd of tussen groepen hanteren we een significantieniveau van $p < 0,01$. In het rapport noemen we omwille van de leesbaarheid percentages, maar het is van belang om te zeggen dat die percentages schattingen zijn en onzekerheidsmarges kennen. Dat betekent dat de daadwerkelijke percentages voor de gehele Nederlandse bevolking (met andere woorden: als we iedereen in Nederland bevraagd zouden hebben) iets hoger of lager kunnen uitvallen dan de gerapporteerde percentages.

Nederland in Beeld is doorlopend enquêteonderzoek waaraan sinds juli 2021 dagelijks mensen deelnemen. Om het continue karakter van de dataverzameling weer te geven, presenteren we de gegevens in sommige figuren in hoofdstuk 1 op basis van een gewogen voortschrijdend gemiddelde (*moving averages*). Het weergegeven percentage op een bepaalde dag is mede bepaald door het gemiddelde percentage in de zestig dagen vóór en ná die dag, waarbij de dagen dichterbij die dag zwaarder meetellen. Het gewicht van het percentage op de dag zelf weegt 61 keer mee in de berekening van het weergegeven percentage. Het gewicht voor de andere dagen neemt lineair af tot dag 60 (ervoor en erna) die nog één keer meetelt in de berekening van het weergegeven percentage. Aangezien het aantal respondenten per dag verschilt, is ook hiervoor gecontroleerd in de berekening van het percentage, waarbij de dagen gewogen worden naar het aantal respondenten dat op die dag de vragenlijst heeft ingevuld.

Literatuur

Alle eerdere COB-berichten zijn gratis te downloaden via www.scp.nl/publicaties (zoek op: COB).

- Andeweg, R.B. en J. Thomassen (2011). *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Andeweg, R.B. en C.M.C. van Vonno (2018). *Kamervragen. Een enquête onder Leden van Eerste en Tweede Kamer. Parlementsonderzoek 2017: Verslag aan de Staatscommissie Parlementair Stelsel*. Leiden: Universiteit Leiden.
- Bakker, E. de, J. Dagevos en M. Coenders (2023). Asiel en migratie. In: W. Huijnk, D. Verbeek-Oudijk en R. Willems (red.), *Kwesties voor het kiezen. Maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bengtsson, Å. en H. Wass (2010). Styles of political representation: what do voters expect?. In: *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, jg. 20, nr. 1, p. 55-81.
- Berg, C. van den en B. Vulpen (2019). *Democratie van streek?: Over regionale vertegenwoordiging. Groot onderhoud of kruimelwerk?: Ongevraagd commentaar op de aanbevelingen van de Staatscommissie Parlementair Stelsel*. Montesquieu Instituut, p. 57-74.
- Bomhoff, M. en Y. van der Vlugt (2021). *Volgende keer beter! Leren van klachten over je organisatie*. Zaltbommel: Schouten en Nelissen.
- Bos, K. van den (2023). *Elkaar eerlijk behandelen: Wantrouwen, polarisatie en complotdenken voor zijn* (eerste druk). Boom juridisch.
- Bovens, M. en A. Wille (2017). *Diploma democracy: The rise of political meritocracy*. Oxford University Press.
- Bowler, S. (2017). Trustees, delegates, and responsiveness in comparative perspective. In: *Comparative Political Studies*, jg. 50, nr. 6, p. 766-793.
- Bowler, S. en T. Donovan (2019). Perceptions of referendums and democracy: The referendum disappointment gap. In: *Politics and Governance*, jg. 7, nr. 2, p. 227-241.
- Brummel, L. en L. de Blok (2024). Do political and social accountability arrangements increase citizens' legitimacy perceptions? A vignette experiment in the Netherlands. In: *Public Management Review*, p. 1-25.
- Coenders, M. en J. Dagevos (2024). Asiel en migratie. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving: Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 111-130). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Coleman, S. en G. Moss (2023). 'Politicians Don't Understand People Like Me': A Qualitative Analysis of a Lament. In: *Representation*, jg. 59, nr. 2, p. 155-170.
- Craig, S.C., R.G. Niemi en G.E. Silver (1990). Political efficacy and trust: A report on the NES pilot study items. In: *Political behavior*, jg. 12, p. 289-314.
- Dagevos, J., F. Vermeulen, N. Geurts, J. Iedema, R. Koç en N. Spierings (2024). *Is de politiek er voor iedereen?*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- De Coninck, D., M. Duque, S.J. Schwartz, K. Matthijs, J. van Bavel en L. d'Haenens (2022). Applying the CARIN criteria to migrant settlement: Cross-national validation of the Migrant Deservingness Scale. In: *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, p. 1-18.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2017). De publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 57-86). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2019). *Wat willen Nederlanders van de Europese Unie?*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2024). Veranderingen in afkeer van de Haagse politiek. In: R. Voogd, K. Jacobs, M. Lubbers en N. Spierings (red.), *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie* (p. 55-62). SKON.

Verantwoording

- Dinesen, P.T., M. Schaeffer en K.M. Sønderskov (2020). Ethnic diversity and social trust: A narrative and meta-analytical review. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 23, p. 441-465.
- Duyvendak, J.W. en J. Kesic (2022). *The return of the native: can liberalism safeguard us against nativism?*. Oxford University Press.
- Easton, D. (1965). *A framework for political analysis*. Chicago.
- Esaiasson, P., M. Gilljam en M. Persson (2017). Responsiveness beyond policy satisfaction: Does it matter to citizens?. In: *Comparative Political Studies*, jg. 50, nr. 6, p. 739-765.
- Field, A. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS Statistics* (fourth edition). London: SAGE.
- Geurkink, B. en L. van Noije (2024). Ervaren overheidsfunctioneren als verklaring voor groepsverschillen in vertrouwen. In: L. Vermeij, Y. de Kluienaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving: Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 162-175). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Geurts, N., S. Glas en A. Peelen (2024). (G)een feest der herkenning: Identiteit en politieke vertegenwoordiging. In: R. Voogd, K. Jacobs, N. Spierings en M. Lubbers (red.), *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie* (p. 58-66). SKON.
- Gil de Zúñiga, H., T. Diehl en A. Ardévol-Abreu (2017). Internal, External, and Government Political Efficacy: Effects on News Use, Discussion, and Political Participation. In: *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, jg. 61, nr. 3, p. 574-596.
- Haas, H. de (2023). *Hoe migratie echt werkt: Het ware verhaal over migratie aan de hand van 22 mythen*. Spectrum.
- Hakhverdian, A. en W. Schakel (2017). *Nepparlement?: een pleidooi voor politiek hokjesdenken*. Amsterdam University Press.
- Hakhverdian, A. en W. Schakel (2024). Identificeren kiezers zich als 'links' of 'rechts'? In: R. Voogd, K. Jacobs, M. Lubbers en N. Spierings (red.), *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie* (p. 88-94): SKON.
- Hibbing, J.R. en E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge University Press.
- Hibbing, J.R., E. Theiss-Morse, M.V. Hibbing en D. Fortunato (2023). Who do the people want to govern? In: *Party Politics*, jg. 29, nr. 1, p. 3-15 (doi.org/10.1177/13540688211050064).
- Hochschild, A.R. (2016). *Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right*. The New Press.
- Holmberg, S. (2012). 4. Dynamic representation from above. In: M. Rosema, B. Denters en K. Aarts (red.), *How democracy works: Political Representation and Policy Congruence in Modern Societies* (p. 53-76). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition*. Cambridge, MA: Polity.
- Hoogen, E. van den, W. de Koster en J. van der Waal (2022). What Does the EU Actually Mean to Citizens? An in Depth Study of Dutch citizens' Understandings and Evaluations of the European Union. In: *JCMS: Journal of Common Market Studies*, jg. 60, nr. 5, p. 1432-1448.
- Huijsmans, T. (2023). Why some places don't seem to matter: Socioeconomic, cultural and political determinants of place resentment. In: *Electoral Studies*, jg. 83, 102622.
- Jong, J.C. de (2024). Imagined constituents: Minoritized citizens' evaluations of political representatives in Germany and the Netherlands. In: *Ethnic and Racial Studies*, p. 1-25.
- Jong, J.C. de en L. Mügge (2023). Super Politicians? Perspectives of Minoritized Citizens on Representation. In: *Political Studies Review*, jg. 21, nr. 3, p. 506-51.
- Kabinetformatie (2024). *Hoofdlijnenakkoord tussen de fracties van PVV, VVD, NSC en BBB*. Geraadpleegd op 20 juni 2024 via [Hoofdlijnenakkoord tussen de fracties van PVV, VVD, NSC en BBB | Publicatie | Kabinetformatie \(kabinetformatie2023.nl\)](https://www.kabinet.nl/hoofdlijnenakkoord-tussen-de-fracties-van-pvv-vvd-ns-c-en-bbb).
- Kluienaar, Y. de, A. van der Heijden en J. Iedema (2024). Verduurzaming als sociaal-maatschappelijke opgaven. In: L. Vermeij, Y. de Kluienaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving: Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 97-110). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Literatuur

- Koning, F. de, J. den Ridder, S. Peters, W. Blijleven en Y. de Kluienaar (2023). *Kennisnotitie Organiseren van burgerfora*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koppel, M. van de, S. Nieuwkerk en P. Kanne (2024). *Inhoudelijk onderzoek in aanloop naar EP24: Europese integratie, defensie, migratie, landbouw*. Amsterdam: Ipsos-I&O.
- Kunst, S. en J. den Ridder (2024). De publieke stemming in 2024 en 2019 vergeleken: hoe gaan we de Europese verkiezingen in? Geraadpleegd 18 juli 2024 via www.stukroodvlees.nl via [De publieke stemming in 2024 en 2019 vergeleken: hoe gaan we de Europese verkiezingen in? - StukRoodVlees](#)
- Kunst, S., T. Kuhn en H.G. van de Werfhorst (2023). As the twig is bent, the tree is inclined? The role of parental versus own education for openness towards globalisation. In: *European Union Politics*, jg. 24, nr. 2, p. 264-285.
- Lubbers, M., K. Jacobs, N. Spierings en R. de Voogd (2023). Ook de 'nieuwe' PVV-stemmer stemde vooral tegen migratie en uit politiek protest. Op: Geraadpleegd 12 juli 2024 via Stuk Rood Vlees <https://stukroodvlees.nl/ook-de-nieuwe-pvv-stemmer-stemde-vooral-tegen-migratie-en-uit-politiek-protest/>
- Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. Londen/New York: Verso books.
- Mansbridge, J. (2020). The evolution of political representation in liberal democracies: concepts and practices. In: R. Rohrschneider en J. Thomassen (red.), *The Oxford Handbook of Political Representation in Liberal Democracies* (p. 18-54). Oxford: Oxford University Press.
- Meer, T.W. van der en E.H. Steenvoorden (2018). Going back to the well: A panel study into the election boost of political support among electoral winners and losers. In: *Electoral Studies*, jg. 55, p. 40-53.
- Meer, T. van der (2024). *Waardenloze politiek. Hoe de Nederlandse politiek de kunst van het conflict verloor*. Querido.
- Mewes, J., M. Fairbrother, G.N. Giordano, C. Wu en R. Wilkes (2021). Experiences matter: A longitudinal study of individual-level sources of declining social trust in the United States. *Social Science Research*, jg. 95, 102537.
- Mügge, L., Z. Runderkamp en M. Kranendonk (2019). *Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur*. Lokale Democratie.
- Muis, Q. en T. Reeskens (2022). Are we in this together? Changes in anti-immigrant sentiments during the COVID-19 pandemic. In: *International Journal of Intercultural Relations*, jg. 86, p. 203-216.
- Nederhand, J., K. Migchelbrink en J. Edelenbos (2022). *Participatie en overheid: dat vraagt om responsiviteit!* Rotterdam: Erasmus School of Social and Behavioural Sciences (ESSB).
- Newton, K. en S. Zmerli (2011). Three forms of trust and their association. In: *European Political Science Review*, jg. 3, nr. 2, p. 169-200.
- Noije, L. van (2021). *Literatuurverkenning van representatie* (intern SCP).
- Noije, L. van en J. den Ridder (2024). *Burgers over democratie en rechtsstaat*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van en K. Sadiraj (2021). Legitimiteit in crisistijd. In: M. de Klerk, M. Olsthoorn, L. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans, *Een jaar met corona* (p. 157-182). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. en B. Geurkink (2024). 5. De relatie tussen burgers en de overheid. In: Vermeij, L., Y. de Kluienaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 76-89). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L., J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023* (p. 111-132). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Oudenhoven-van der Zee, K. van (2023). *50 jaar SCP. Op weg naar een veerkrachtige en empathische overheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen (2023). Groningers boven gas. Geraadpleegd op 20 juni 2024, van www.tweedekamer.nl/Groningen/rapport.
- Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag (2020). Ongekend onrecht. Geraadpleegd op 20 juni 2024, van www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/20201217_eindverslag_parlementaire_ondervragingscommissie_kinderopvangtoeslag.pdf.

Literatuur

- Pitkin, H.F. (1967). *The concept of representation*. New York: Atherton Press.
- Raad voor het Openbaar Bestuur (2022). *Gezag herwinnen. Over de gezagswaardigheid van het openbaar bestuur*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Ridder, J. den (2020). Maatschappelijke en politieke participatie. In: *De sociale staat van Nederland: 2020*. Geraadpleegd op 19 juni 2024 via <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/maatschappelijke-en-politieke-participatie>.
- Ridder, J. den., T. Fiselier en C. van Ham (2021). *Draagvlak voor het burgerforum. Een verkenning van de Nederlandse publieke opinie*. Onderzoek in opdracht van het Ministerie van BZK. Den Haag/Nijmegen: Sociaal en Cultureel Planbureau en Radboud Universiteit Nijmegen.
- Rijnja, G. (2024). *Werk maken van erkenning. Over contact als toegangspas*. Den Haag: NSOB.
- RvS (2022). *Wetsvoorstel Met één stem meer keus (advies)*. Geraadpleegd 20 juni 2024 via www.raadvanstate.nl/@124793/w04-21-0073.
- Schakel, W. (2020). *Representing the rich: Economic and political inequality in established democracies*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Schakel, W. (2021). Unequal policy responsiveness in the Netherlands. In: *Socio-Economic Review*, jg. 19, nr. 1, p. 37-57.
- Scharmer, C.O. (2012). *Theorie U. Leiding vanuit de toekomst die zich aandient*. Zeist: Uitgeverij Christoffor.
- Scheltema, M. (2018). Wetgeving in de responsieve rechtsstaat. In: *RegelMaat*, jg. 33, nr. 3, p. 120-131.
- Schotel, A.L. (2023). *Visible and vulnerable: The political representation of lesbian, gay, bisexual, trans and intersex (LGBTI) people in the Netherlands and Germany*.
- SCP (2024). Reflectie op het hoofdlijnenakkoord Hoop, lef en trots. Geraadpleegd op 12 juli 2024 via www.scp.nl/publicaties/publicaties/2024/05/21/reflectie-op-het-hoofdlijnenakkoord. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sipma, T. en C. Wagenaar (2024). Op de stoel van de politicus: wie mogen meepraten en meestemmen over besluitvorming? In: R. Voogd, K. Jacobs, M. Lubbers en N. Spierings (red.), *De verkiezingen van 2023. Van Onderstroom naar Doorbraak: Onvrede en Migratie* (p. 122-128). SKON.
- Smit, M. (2024). Interpersoonlijke communicatie. In: D. Bonenkamp, J. Elferink, H. Prein, M.S. Thomas en S. Zebel (red.), *Handbook Mediation* (p. 381-426). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Soroka, S.N. en C. Wlezien (2010). *Degrees of democracy. Politics, public opinion, and policy*. Cambridge University Press.
- Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 (2024). *Gematigde groei – Rapport van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050*. Den Haag.
- Staatscommissie rechtsstaat (2024). *De gebroken belofte van de rechtsstaat. Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger*. Den Haag.
- Steenvoorden, E. (2023). *Woorden zeggen meer dan cijfers. Uiteenlopende betekenissen van (gebrek aan) politiek vertrouwen onder sociale groepen in Nederland*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Stockemer, D. en A. Sundström (2023). Age inequalities in political representation: A review article. In: *Government and Opposition*, p. 1-18.
- Tyler, T.R. (1988). What is procedural justice-criteria used by citizens to assess the fairness of legal procedures. In: *Law & Society Review*, jg. 22, nr. 1, p. 103-136.
- Urbinati, N. en M.E. Warren (2008). The concept of representation in contemporary democratic theory. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 11, nr. 1, p. 387-412.
- Ven, C. van de (2024). Schoof I wordt zelfs voor betrokkenen angstaanjagend concreet. In: *De Groene Amsterdammer*, nr. 25.
- Versantvoort, M., Y. de Kluienaar, J. Iedema, M. Klomp, T. Tromp, M. Else, N. Kieruj, L. Heil en I. van den Heuvel (2024). *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Werner, H. (2020). *Pragmatic citizens. A bottom-up perspective on participatory politics*. Universiteit van Amsterdam, Katholieke Universiteit Leuven
- Wessel, M. van (2011). *Hoezo luistert de overheid (niet)? Burgerperspectieven op overheidsresponsiviteit*. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

www.scp.nl

Bezoekadres

Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Postadres

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

Ontwerp

Concept: Vormplan Design
Lay-out: Xerox | Osage

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2024

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

COB

